

वातावरणीय न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि

दक्षिण एशियामा वकालत तथा कानूनी साक्षरताका लागि तयार पारिएको स्रोत पुस्तक

जे. मिजिन चा, पिएच.डि.

अनुवादक: राजेन्द्र घिमिरे, एम.ए., एम.सि.एल.

इसिमोडको बारेमा

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ICIMOD) एक स्वतन्त्र 'पर्वतीय अध्ययन तथा ज्ञानको केन्द्र' हो। यस संस्थाले हिन्दू कुश-हिमालय क्षेत्रका आठ राष्ट्रहरू (अफगानिस्तान , बङ्गलादेश , भुटान , चीन , भारत , म्यानमार , नेपाल , र पाकिस्तान) र विश्वभरीको पर्वतीय समुदायलाई सेवा प्रदान गरिरहेको छ। वि.सं. २०३५ (सन् १९८३) मा स्थापना भएको इसिमोडको प्रधान कार्यालय नेपालको काठमाण्डौमा अवस्थित छ। यस संस्थाले आफ्ना क्षेत्रीय सदस्य राष्ट्रहरू, साभेदार संस्थाहरू र दाता राष्ट्रहरूलाई विकास क्रियाकलापहरूका लागि प्रतिबद्ध भई हिन्दू कुश-हिमालय क्षेत्रको भविष्य सुरक्षित राख्न एउटै साभ्ना कार्यथलोमा ल्याउने गर्दछ। यस केन्द्रलाई विशेष गरी अष्ट्रिया, डेनमार्क, जर्मनी, नेदरल्याण्ड्स, नर्वे, स्वीजरल्याण्ड, क्षेत्रीय सदस्य राष्ट्रहरूका साथै अन्य तीसभन्दा बढी दातृ संस्थाहरूले सहयोग प्रदान गरेका छन्। यस केन्द्रको प्रमुख उद्देश्य आर्थिक तथा वातावरणीय हिसाबले सुदृढ पर्वतीय वातावरणीय प्रणाली को प्रवर्द्धन गर्नु र पर्वतीय जनसमुदायको जीवनस्तरमा सुधार गर्नु रहेको छ।

वातावरणीय न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि

दक्षिण एशियामा वकालत तथा कानूनी साक्षरताका
लागि तयार पारिएको स्रोत पुस्तक

जे. मिजिन चा, पिएच.डि.

अनुवादक: राजेन्द्र घिमिरे, एम.ए., एम.सि.एल.

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ICIMOD)
काठमाण्डौ, नेपाल
नोभेम्बर २००७

This publication is a full text translation of the book 'Increasing Access to Environmental Justice' originally published in English by the International Centre for Integrated Mountain Development (ICIMOD) in Kathmandu, Nepal in 2007 with ISBN 978 92 9115 021 2

यो प्रकाशन अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र, काठमाण्डौ, नेपालले सन् २००७ मा अंग्रेजीमा प्रकाशित पुस्तक 'Increasing Access to Environmental Justice' को पूर्ण अनुवाद हो र यसको ISBN 978 92 9115 021 2 हो ।

प्रतिलिपि © २००७

सर्वाधिकार अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्रमा निहित

प्रकाशक

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र
पोष्ट बक्स नं. ३२२६
काठमाण्डौ, नेपाल

ISBN 978 92 9115 065 6 (printed)
978 92 9115 072 4 (electronic)

सम्पादकीय समूह

सुसन सेलर्स श्रेष्ठ (परामर्शदाता सम्पादक)
ए. वेट्रिस मुर्रे (वरिष्ठ सम्पादक)
धर्मरत्न महर्जन (प्राविधिक सहयोग तथा साजसज्जा)
आशाकाजी थकू (नेपाली सम्पादक)

मुद्रण

हिलसाईड प्रेस
काठमाण्डौ, नेपाल

पुनरुत्पादन

शैक्षिक वा गैर-नाफामुखी प्रयोजनका लागि प्रकाशकको विशेष अनुमति विना नै यो पुस्तकको सम्पूर्ण वा केही भाग पुनरुत्पादन गर्न सकिनेछ । यसो गर्दा स्रोतको भने उल्लेख गर्नुपर्नेछ । यस पुस्तकलाई स्रोत सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएका प्रकाशनहरूको एक प्रति इसिमोडलाई प्राप्त भएमा इसिमोड आभारी हुनेछ ।

इसिमोडको पूर्व लिखित स्विकृती विना यस प्रकाशनको बिक्री वितरण वा अन्य कुनै व्यावसायिक प्रयोग गर्न पाइने छैन ।

नोट

यस पुस्तकमा अभिव्यक्त विचार तथा धारणाहरू लेखीकाका निजी हुन् ।

विषय-सूची

प्राक्कथन

धन्यवाद ज्ञापन

परिचय

यो स्रोत पुस्तकका बारेमा

यो स्रोत पुस्तक कसरी प्रयोग गर्ने

भाग १ वातावरणीय न्याय

१

परिच्छेद १: वातावरणीय न्यायको परिचय

३

परिच्छेद २: कानूनी उपचारको बाटो वा कानूनी संयन्त्रहरू

१३

परिच्छेद ३: प्रथाजनित/परम्परागत र औपचारिक कानून

१५

भाग २ बङ्गलादेश, भारत र नेपाल

२३

परिच्छेद ४: बङ्गलादेश

२५

परिच्छेद ५: भारत

३७

परिच्छेद ६: नेपाल

४७

सन्दर्भ-सूची

५७

अनुसूचीहरू

६१

अनुसूची १: कानूनी शब्दावली

६३

अनुसूची २: सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा

६६

प्राक्कथन

हिमालय क्षेत्रका स्थानीय बासिन्दा र समुदायहरूका लागि वातावरणीय न्यायका विषयहरू जीवनयापनको अभिन्न अंग बनेका छन्। परम्परागत रूपमा धेरैजसो पर्वतीय क्षेत्रका बासिन्दाहरूको जमीनमा पहुँच, हक र जमीन प्रयोग गर्ने अधिकारनै जीविकोपार्जन र परिवारको पालनपोषणको प्रमुख आधार रहेको छ। पर्वतीय क्षेत्रका बासिन्दाहरूका लागि वातावरण संरक्षण वा लगानी वा तत्कालिन आवश्यकता पूर्ति गर्नका लागि हक र जमीन प्रयोग गर्ने अधिकार प्रमुख उत्प्रेरक तत्वको रूपमा रहेको हुन्छ। विभिन्न क्षेत्रमा रहेका व्याप्त अन्याय अशान्ति र हिंसात्मक द्वन्दका स्रोत पनि भएका छन्।

पर्वतीय समुदायमा वातावरणीय न्यायका नयाँ मुद्दाहरू पनि उठ्ने गरेका छन्। वर्तमान समयमा यस क्षेत्रका हिमाली भेगको वातावरणीय संघर्षको उदाहरणको रूपमा जल विद्युत् उत्पादन (जस्तै:- बाँधको पानी बहावमा परिवर्तन, पुनर्बाँस) पर्वतीय क्षेत्रका बासिन्दाले गर्ने गर्दछन् भने त्यसको धेरै जसो फाइदा (जस्तै:- सुरक्षित तथा वातावरण मैत्री सिँचाई तथा विद्युत्) को उपयोग शहरी तथा तल्लो समथर जमीनमा बस्ने बासिन्दाले गर्ने गर्दछन्।

वातावरणीय न्यायको आधारभूत विषयवस्तु वातावरणीय दायित्व बाँडफाँडका संयन्त्रहरूको खोजी/अन्वेषण गर्नु र यस्ता बोझहरू समाजको कमजोर समुदायको काँधमा मात्र नपरोस् भनी सुनिश्चित गर्नु पनि रहेको छ। यो प्रत्येक व्यक्तिको स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरणमा बस्न पाउने मौलिक अधिकारमा आधारित छ। विकास कार्यक्रमको दीगोपन, वातावरण संरक्षण तथा मानिसको सामाजिक तथा आर्थिक असमानता कम गर्न त्यस क्षेत्रका सबै वर्गका मानिसहरूमा वातावरणीय समस्या समान रूपमा बाँडफाँड गर्नुपर्ने कुरा इसिमोडको पर्वतीय क्षेत्रको विकासमा धेरै लामो समयदेखिको अनुभवले प्रष्ट्याएको छ।

इसिमोडका धेरैजसो सदस्य राष्ट्रहरूमा वातावरणीय न्याय प्राप्तिका लागि राम्रा कानूनी आधारहरू छन्। तर कानूनी उपाय, प्रक्रिया र तिनको कार्यान्वयनका बारेमा न्यून ज्ञान देखिन्छ। दक्षिण एशियामा वकालत तथा कानूनी साक्षरताका लागि सहयोगी पुस्तिकाको रूपमा प्रकाशित यो पुस्तकले वातावरणसम्बन्धी ज्ञानको कमीलाई कम गरी वातावरणीय न्यायका अवसरलाई सहज गर्ने प्रयास गर्नेछ भन्ने विश्वास लिएको छु। बङ्गलादेश, भारत र नेपालका उदाहरणसहित पुस्तकमा संग्रहित वातावरणीय न्यायसम्बन्धी कुराहरूले पाठकहरूलाई ती देशका वातावरणसँग सम्बन्धित आधारभूत कानूनी अवधारणा तथा अभ्यासहरूको बारेमा अवगत गराउनेछ। त्यसैगरी वातावरणसम्बन्धी महत्वपूर्ण विषयको तालीम कार्यक्रममा समेत यो पुस्तक स्रोत सामाग्रीको रूपमा सहयोगी सिद्ध हुनेछ।

यो पुस्तक फोर्ड फाउन्डेसन र इसिमोडद्वारा २००४ मा “अल्पसंख्यकको अधिकार र वातावरणीय न्याय” नामक परियोजना कार्यान्वयनको परिणाम हो। यो पुस्तक सीमान्तकृत वर्गमाथि पर्ने वातावरणीय प्रभाव कम गर्न तत्पर तथा समावेशी र वातावरणीय रूपले दीगो समाजको स्थापनामा लागि परेका व्यक्ति तथा संस्थाका लागि उपयोगी हुने मैले विश्वास लिएको छु।

जे. ग्याब्रियल क्याम्पबेल, पिएच.डि.
महानिर्देशक, इसिमोड
मार्च, २००७

धन्यवाद ज्ञापन

यो पुस्तकको तयारी इसिमोडको 'हिन्दू कुश-हिमालय क्षेत्रको वातावरणीय न्यायमा अल्पसंख्यकको अधिकार' नामक आयोजना अन्तरगत तयार गरिएको हो। फोर्ड फाउन्डेसनको आर्थिक सहयोगमा सञ्चालित उक्त परियोजना वातावरणीय न्याय प्रतिको बुझाई तथा सोको पहुँच बढाउने माध्यमको एक भाग हो। जीविकोपार्जनको सुरक्षा गर्दा गरीने प्राकृतिक स्रोतउपर पहुँच र तिनको उपयोग गर्दा हुने संघर्ष नै वातावरणीय न्याय वा अन्यायका अभिन्न अंग हुन्। म यो पुस्तक उनीहरूमा समर्पित गर्दछु जसले आफ्नो अधिकारको रक्षाको लागि बहादुरीपूर्वक संघर्ष गरिरहेका छन्। मलाई विश्वास छ की यो पुस्तकले उनीहरूको संघर्षलाई सहयोग गर्न औजारको रूपमा काम गर्नेछ।

मलाई पर्वतीय क्षेत्रमा काम गर्ने र यो पुस्तक तयार गर्ने अवसर प्रदान गर्नु भएकोमा म फोर्ड फाउन्डेसन, इसिमोड, र इसिमोडका महानिर्देशक डा. जे. ग्याब्रियल क्याम्पबेल प्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। मसँगै संस्कृति, समता, लैङ्गिक समन्याय र सुशासन कार्यक्रममा कार्यरत डा. माईकल कोलमेर र सबै मित्रहरूप्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। सुश्री राधिका गुप्ताले पुऱ्याउनु भएको सहयोग र समर्थनको लागि वहाँलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु। त्यसैगरी सम्पादन कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने श्री सुसन सेलर्स श्रेष्ठ र पुस्तकलाई आकर्षक बनाउन धर्मरत्न महर्जनले गर्नुभएको सहयोगले नै पुस्तक यो रूपमा प्रकाशित भएको हो। आई.यु.सि.एन. नेपालका नारायण बेलवासेले गर्नुभएको पुनरावलोकनले विषयवस्तुमा अझ बढी जानकारी प्रदान गर्नुका साथै नेपालको अन्तरिम संविधानको बारेमा अद्यावधिक गरेको छ।

फिल्डमा कार्यरत मेरा साथी तथा सहकर्मीहरू जसले यो पुस्तकको विषयवस्तु यस रूपमा ल्याउनको लागि सहयोग गर्नु भएको छ, वहाँहरू सबैलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु। ग्रीन हिलमा अवस्थित चट्गाउँ पहाडी क्षेत्र र त्रिनमूल उन्नयन संस्था र खग्राचारी जिल्लामा सम्पन्न वातावरणीय न्याय विषयक कार्यशालाका सहभागीहरूलाई पनि विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु।

अन्तमा, एउटा व्यक्तिगत टिप्पणी, मेरा परिवारजनको सहयोग र स्नेहको लागि र नेपालका मेरा मित्रहरू जसले मेरो नेपाल बसाईमा न्यानो वातावरण प्रदान गर्नुभयो वहाँहरू सबैलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु।

डा. जे. मिजिन चा

परिचय

दक्षिण एशियामा वातावरणीय न्याय हालसालै विकास हुँदै गएको नयाँ अवधारणा हो । स्थानीय समुदायहरू वर्षौंदेखि वातावरण संरक्षणका लागि संघर्षरत छन्, वातावरणीय न्यायले त्यस्ता मुद्दाहरूलाई नयाँ कोणबाट हेर्दछ । वातावरणीय न्यायले प्रत्येक व्यक्ति, समुदाय, सीमान्तकृत र कमजोर सदस्यहरूको स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकार तथा तिनीहरूमा परेको र पर्न सक्ने जोखिमको निदानका उपायहरूको सुनिश्चितता प्रदान गर्दछ ।

आधुनिक वातावरणीय न्यायको मौलिक अवधारणा सन् १९८० को दशकमा संयुक्तराज्य अमेरिकामा विकास भएको हो र दक्षिण एशियाको सन्दर्भमा वातावरणीय न्यायसँग सम्बन्धित विषय भिन्नै किसिमको रहेको छ । विशेषतः हिमालय क्षेत्रमा प्राकृतिक स्रोत साधनको पहुँच र त्यसको उपभोगले वातावरणीय भार के हो र के होइन भन्ने कुरा निर्धारण गर्न ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ । उदाहरणका लागि जमीनको पहुँचले जीविकोपार्जनको लागि खेतीबाहेक अन्य आयस्रोत भएका व्यक्ति तथा समुदायभन्दा जीविकोपार्जनको लागि खेतीमा निर्भर रहने व्यक्ति तथा समुदाय बढि प्रभावित हुन्छन् ।

यो स्रोत पुस्तकका बारेमा

यो पुस्तकको उद्देश्य समुदायमा आधारित संस्था र गैर-सरकारी संस्थामा कार्यरत व्यक्तिहरूको लागि स्थानीय-स्तरमा वातावरणीय न्यायमा चेतना अभिवृद्धि गर्न सन्दर्भ सामग्री तथा तालीम कार्यक्रममा स्रोत सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिने रहेको छ । स्रोत पुस्तकको मूल विषय वातावरणीय न्यायको सम्बन्धमा कसरी कानूनी सचेतना (आधारभूत कानूनी अवधारणा र अभ्यासको बारेमा परिचित गराउनु) अभिवृद्धि गर्ने भन्ने रहेको छ । न्याय प्राप्त गर्ने धेरै उपाय हुन सक्छन्, यो पुस्तकले यस्ता कानूनी उपायका बारेमा चर्चा गरेको छ किनभने कानूनको आधारभूत ज्ञान प्राप्त गर्नु न्याय प्राप्तीको पहिलो खुड्किलो हो ।

प्रायजसो कानून र कानूनी प्रणालीको बारेमा जानकारी नभएका व्यक्तिलाई यी कुराहरू असहज लाग्दछन् । सामान्यतः कानून र कानूनी प्रणाली र विशेषतः वातावरणीय न्यायको विषयमा जानकारी दिनु यो पुस्तकको उद्देश्य रहेको छ । कानूनको आधारभूत ज्ञान भएपछि व्यक्तिले आफ्नो हक अधिकारको बारेमा र सो हक अधिकार कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने बुझ्दछ । समुदाय वा व्यक्तिको वातावरणीय अधिकार संरक्षणको लागि कानूनहरू कसरी प्रयोग हुने गरेका छन् भन्ने बारे उदाहरणसहित यस पुस्तकमा चर्चा गरिएको छ ।

यो स्रोत पुस्तक मुख्य दुई भागमा विभाजित छन् । भाग १ ले सामान्य विषयमा चर्चा गर्छ भने भाग २ ले देश विशेषका बारेमा चर्चा गरेको छ । भाग १ मा कानूनी साक्षरता अभिवृद्धि गर्ने, अर्को शब्दमा, कानूनको अवधारणाको बारेमा परिचित गराउने र परम्परागत कानून र औपचारिक कानून बीचको भिन्नताका बारेमा चर्चा गरेको छ । यस भागमा वातावरणीय न्यायको परिभाषा र कानूनी उपाय— कानून प्रणाली र कानून निर्माण प्रक्रियामा संलग्न हुने कानूनी उपायको बारेमा जानकारी गरिएको छ ।

भाग २ मा बङ्गलादेश, भारत र नेपालका संविधान तथा कानूनहरूमा भएका वातावरणसम्बन्धी प्रावधानहरूको विवेचना गरिएको छ । पुस्तक सम्पूर्ण वातावरणीय कानूनहरू समेट्नुको सट्टा पर्वतीय समुदायलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने खालका कानूनहरूमा केन्द्रित छ । उदाहरणका लागि यस पुस्तकमा औद्योगिक प्रदूषणसँग सम्बन्धित कानूनहरू समेटिएका छैनन् र वनको प्रयोग र संरक्षणसम्बन्धी कानूनहरू समेटिएका छन् । औद्योगिक प्रदूषणले प्रायजसो गाउँभन्दा शहरी समुदायलाई असर पारेको हुन्छ । अर्कोतर्फ वनको प्रयोग र संरक्षणले पर्वतीय ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूको जीवनमा ठूलो प्रभाव पारेको हुन्छ ।

भाग २ मा प्रत्येक देशको वातावरणीय कानूनको बारेमा छुट्टाछुट्टै चर्चा गरिएको छ, जसले राष्ट्र-राष्ट्रबीचको कानूनको ज्ञान आदान-प्रदान गर्न सहयोग मिल्छ। उदाहरणका लागि नेपालमा वातावरणको क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिले भारत र बङ्गलादेश मा वातावरणीय कानूनको विकास कसरी भएको रहेछ भन्ने थाहा पाउँछन् र आफ्नो देशमा नयाँ वातावरणीय कानूनको लागि वकालत गर्दा अन्य देशका सफलताका उदाहरणलाई ध्यानमा राख्न सक्छन्।

कानूनी साक्षरता तथा थप जानकारीका लागि पुस्तकमा दुईवटा अनुसूचीहरू समावेश गरिएका छन्। अनुसूची १ मा पुस्तकमा प्रयोग गरिएका कानूनी शब्दहरूको अर्थ दिइएको छ भने अनुसूची २ मा सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा (PIL) का बारेमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ। विशेष गरी भारतमा सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको प्रयोग सन् १९८० को दशकदेखि नै वातावरणीय हक अधिकार प्राप्त गर्न/गराउनका लागि प्रायः प्रयोग हुने गरिएको छ। यसका लागि भारतमा न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको विषयमा विस्तृत विधिशास्त्र नै तयार गरिसकेको छ।

यो स्रोत पुस्तक कसरी प्रयोग गर्ने

यो स्रोत पुस्तक दुई तरिकाले प्रयोग गर्न सकिन्छ। पहिलो, वातावरणीय न्यायका सवालहरू विषयमा सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा र साथै वातावरणीय कानून र कानूनी प्रणालीको आधारभूत सामग्रीको रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ। दोस्रो, वातावरणीय न्यायका क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिहरू/वकिलहरू तथा समुदायमा आधारित संगठन र नागरिक समाजका सदस्यहरूलाई तालीम प्रदान गर्दा तालीम सामग्रीको रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ।

कार्यशालाको प्रास्तावित ढाँचा

वातावरणीय न्यायको क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाहरूको कानूनी साक्षरता अभिवृद्धि गर्न सहयोग गर्नका लागि निम्न बमोजिम दुई दिने तालीमको ढाँचा तयार पारिएको छ।

उद्देश्य: वातावरणीय न्याय सम्बन्धी तालीमको अन्त्यमा सहभागीहरूले वातावरणीय न्यायको अवधारणा, रणनीति र प्रकृयाहरूको लेखाजोखा खोजी गर्नुका साथै सोलाई समसामयिक वातावरणीय न्यायका सवालहरूमा प्रयोग गर्न सक्षम हुनेछन्।

पहिलो दिन

परिचयात्मक सत्र: सहभागीहरूबीच परिचय
अपेक्षा संकलन
तालीमको बारेमा जानकारी
चिया समय

पहिलो सत्र: वातावरणीय न्यायको अवधारणा र ऐतिहासिक विकासक्रम बारे सामान्य जानकारी र दक्षिण एशियाको परिप्रेक्ष्यमा छलफल (परिच्छेद १ को व्याख्यान तथा छलफल)

दिवा खाना

दोस्रो सत्र: वातावरणीय न्यायका रणनीति र प्रकृयाहरू: केटलम्यान सिटि मुद्दा र आदिवासी संघर्ष (परिच्छेद १)

समूह कार्य: सहभागीहरूलाई कम्तीमा २ समूहमा विभाजन गर्ने । प्रत्येक समूहलाई माथि उल्लेख एक-एक वटा सवालमा छलफल गर्न लगाई त्यसमा प्रयोग भएका रणनीति र प्रकृयाहरूको सूची तयार गर्न लगाउने । प्रत्येक समूहलाई उनीहरूले पत्ता लगाएका रणनीति र प्रकृयाहरू सहभागीहरू बीच प्रस्तुत गर्न लगाउने । तत्पश्चात् सहजकर्ताले परिच्छेद १ को अन्तमा दिइएका रणनीति र प्रकृयाहरू उल्लेख गरिएको हातेपत्र सहभागीहरूलाई वितरण गर्न सक्नेछन् ।

चिया समय

तेस्रो सत्र: बङ्गलादेश, भारत र नेपालका वातावरणीय कानून सम्बन्धी जानकारी दिने (व्याख्यान विधि तथा परिच्छेद ४, ५ र ६ को अध्ययन सामग्री) सहभागीहरूको आवश्यकताअनुसार कुनै एक वा बढी राष्ट्रको बारेमा केन्द्रित रहन सकिनेछ ।

दोस्रो दिन

चौथो सत्र: वातावरणीय न्यायसम्बन्धी कानूनहरू लागू हुने अवस्थाका बारेमा परिवेश सुहाउँदा मामिला अध्ययन (केश स्टडी) का आधारमा विश्लेषण गर्ने (परिच्छेद ४, ५, वा ६)

समूह कार्य: सहभागीहरूले विशेष मामिलाको बारेमा छलफल तथा विश्लेषण गर्नेछन् जस्तै:

- परिच्छेद ४ मा दिइएको बङ्गलादेशको बेला (BELA) मुद्दा
- परिच्छेद ५ मा दिइएको भारतको दिल्ली वायु प्रदूषण मुद्दा ।
- परिच्छेद ६ मा दिइएको नेपालको गोदावरी मार्बल मुद्दा र/वा थापा विरुद्ध जिल्ला वन कार्यालय मोरङको मुद्दा ।

चिया समय

पाँचौँ सत्र: कार्ययोजना: वातावरणीय न्यायको अवधारणा, रणनीति र प्रकृयाहरू आफ्नो परिप्रेक्ष्य/देशमा वातावरणीय न्यायको वकालत गर्न प्रयोग गर्न सकिन्छ । यो सत्रलाई सहयोग मिल्ने तालिका १: कानूनी संयन्त्रहरू विषयको हाते सामग्री दिन सकिनेछ (परिच्छेद २) ।

समापन सत्र: पुनरावलोकन
मूल्याङ्कन
समापन

ભાગ ૧:

વાતાવરણીય વ્યાય

परिच्छेद १: वातावरणीय न्यायको परिचय

यस परिच्छेदमा

- वातावरणीय न्याय र अन्य शब्दावलीहरूको परिभाषा
- वातावरणीय न्यायको इतिहास र यसको विकासक्रम तथा केटलमेन शहरको मुद्दा
- दक्षिण एशियामा वातावरणीय न्याय र आदिवासी आन्दोलन

परिभाषा

वातावरणीय न्याय

सामान्यतया वातावरणीय न्याय भन्नाले सीमान्तकृत समुदायउपर प्रायजसो अन्यायपूर्ण हिसावले थोपरिने वातावरणीय बोझ विरुद्धको आन्दोलन र संघर्ष बुझिन्छ ।

सीमान्तकृत समुदाय

सीमान्तकृत समुदाय भन्नाले कहिलेकाँही अल्पसंख्यक समुदायलाई बुझाउँदछ र त्यस्ता समुदायहरू जो समाजको मूल प्रवाह र बहुसंख्यक क्षेत्रबाट अलग्याइएका हुन्छन् । सीमान्तकृत वर्ग संख्यात्मक रूपले अल्पसंख्यक नहुन पनि सक्ने भएकोले अल्पसंख्यकभन्दा सीमान्तकृत शब्दको प्रयोग बढी उपयुक्त हुन्छ ।

सीमान्तकृत समुदाय मूल प्रवाहबाट निम्न आधारहरूमा अलग्गिएका हुन सक्छन्:

- वंश वा वंशजको उत्पत्तिको आधारमा
- वर्ग वा आर्थिक हैसियत
- जात
- धर्म
- भौगोलिक विकटता वा बहुसंख्यक क्षेत्रहरूबाट एकल्याइएको

समुदायहरू विभिन्न किसिमले सीमान्तकृत हुन सक्छन्, जसमध्ये धेरैजसो:

- **राजनीतिक प्रतिनिधित्वको अभाव:** राजनीतिक प्रतिनिधित्वको अभावमा राजनीतिक मुद्दाहरूमा कम आवाज उठ्ने गर्छ जसले गर्दा अहितकारी सरकारी नीति र कानूनको निर्माण हुन्छ ।
- **सामाजिक प्रतिनिधित्वको अभाव:** सामाजिक प्रतिनिधित्वको अभावले राजनैतिक ईच्छा शक्तिमा कमी वा प्रतिनिधित्वमा नै कमी हुने गर्दछ ।

उदाहरणका लागि: यदि बङ्गलादेश मा बसोबास गर्ने सबै मानिस बङ्गाली हुन् भन्ने मानिन्छ भने त्यहाँका आदिवासी जनसंख्या उपेक्षित हुन सक्छन् । परिणामस्वरूप उनीहरूको परम्परा, धर्म, प्रचलन, भेषभूषा र आदिवासी संस्कृतिका अन्य पक्षलाई समेत बेवास्ता गरिन्छ । यसले आदिवासी समुदायलाई सामाजिक र राजनीतिक रूपले अझ सीमान्तकृत बनाउँदछ ।

वातावरणीय न्याय भन्नाले
सीमान्तकृत समुदाय उपर
प्रायजसो अन्यायपूर्ण
हिसावले थोपरिने
वातावरणीय बोझ
विरुद्धको आन्दोलन र
संघर्ष बुझिन्छ ।

प्रायः आदिवासी समुदायहरूको आय, शिक्षा तथा स्रोत साधनमा कम पहुँच हुन्छ जुन समुदायलाई सीमान्तकृत गर्ने कारक तत्वहरू हुन सक्दछ ।

मूल प्रवाहका समुदायभन्दा सीमान्तकृत समुदायहरू राजनीतिक रूपले कम प्रभावकारी हुन्छन् ।

उदाहरणका लागि:

- भारत र नेपालका दलित समुदायहरूले जस्तै सामाजिक थिचोमिचो भोगेका हुन सक्छन् ।
- सरकारको राजनीतिक दमन भोगेका हुन सक्छन् । जस्तै: तालिवानको शासनकालमा धार्मिक अल्पसंख्यकहरूले अफगानिस्तानमा भोगे जस्तो ।
- कम सेवा सुविधा भएका ज्यादै कम विकास पुगेको ग्रामीण क्षेत्रमा गरीबी जीवन बिताइरहेका हुन्छन् ।

वातावरणीय भार/बोझ

वातावरणीय भार भन्नाले हावा, पानी प्रदूषण तथा प्राकृतिक स्रोत साधनउपर न्यून पहुँचलाई जनाउँदछ ।

हावा तथा पानी प्रदूषण शहरी क्षेत्रबाट फैलिई ग्रामीण क्षेत्रतिर पुग्दछन् । दक्षिण एशियाको उच्च जनघनत्वले यो प्रवृत्तिलाई झन् विकराल बनाइरहेको छ । शहरी क्षेत्रको निरन्तर बिस्तारले शहरी प्रदूषणलाई ग्रामीण क्षेत्रतिर धकेलिइरहेको छ । हावा तथा पानी प्रदूषणले मूल प्रवाहका समुदायहरूलाई भन्दा सीमान्तकृत समुदायलाई ज्यादै प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । यसका मुख्य कारणहरू निम्नानुसार छन्:

- पानी स्वच्छ पार्ने संयन्त्र जडान गर्नको लागि स्रोत साधनको अभावमा सीमान्तकृत समुदायले स्वच्छ पिउने पानी पाउँदैनन् ।
- प्रदूषण फैलाउने उद्योग धन्दा स्थापनाको लागि चाहिने जमीन तुलनात्मक रूपमा सीमान्तकृत क्षेत्रमा सस्तो मूल्यमा पाइने र सीमान्तकृत समुदायको पानी यस्तै जग्गामा पहुँच हुने हुनाले ।
- कम ज्याला पाइने कामहरू विशेष गरी रिक्सा चलाउने तथा अन्य शारीरिक श्रम गर्ने कार्यमा संलग्न हुनाले धेरैजसो समय घर बाहिर हुने र यस्तो कार्य गर्दा वायु प्रदूषणको शिकार भई शारीरिक रूपमा निकै नकारात्मक असर पार्ने गर्दछ ।

प्राकृतिक स्रोतको पहुँचमा हुने कठिनाईलाई पनि वातावरणीय बोझको रूपमा लिन सकिन्छ । प्रायजसो सीमान्तकृत तथा ग्रामीण समुदायलाई निम्न कारणले प्राकृतिक स्रोतको पहुँचमा पुग्न असहज भइरहेको हुन्छ:

- वन क्षेत्रको निजीकरण वा राष्ट्रिय निकुञ्ज र संरक्षित क्षेत्र बनाउने सरकारी नीति तथा कार्यक्रमहरू ।
- ऐतिहासिक जग्गा सम्बन्धी विवादहरू धनी वा समुदायका शक्तिशाली वर्गहरूका पक्षमा समाधान हुनु ।

प्रायः सीमान्तकृत समुदाय भूमिहीन हुन्छन् वा उनीहरूसँग थोरै मात्र भूमि हुन्छ । यसका साथै उनीहरूसँग भएको भूमि कम गुणस्तरको हुन्छ । परिणामस्वरूप उनीहरूको

वातावरणीय बोझ जल तथा वायु प्रदूषणदेखि प्राकृतिक स्रोत माथिको पहुँच कम हुनेसम्म हुन्छ ।

जीविकोपार्जनमा अझ बढी नकारात्मक असर पर्दछ । सीमान्तकृत वर्गलाई सधैं विस्थापित हुने डर रहन्छ । विस्थापन हुने विभिन्न कारणहरू हुन सक्छन्:

- सीमान्तकृत समुदायको भू-भाग डुबानमा पर्ने बाँध बाँध्ने ठूलो परियोजनाहरू ।
- सरकारद्वारा वनजङ्गल क्षेत्र अधिग्रहण गर्ने वा निजीकरण गर्ने ।
- निर्माणका ठूला परियोजनाहरू ।

असमान वातावरणीय भार/बोझ

सीमान्तकृत समुदायलाई वातावरणीय बोझले बढी असर गरिरहेको हुन्छ किनकी:

- मूल प्रवाहको समुदायभन्दा सीमान्तकृत समुदाय बढी विषालु तथा हानीकारक पदार्थको संसर्गमा परेका हुन सक्छन् ।
- एउटै वातावरणीय समस्याले पनि अरुलाई भन्दा सीमान्तकृत समुदायको जीवनमा बढी असर परिरहेको हुन्छ ।

उदाहरणको लागि यदि पानीको अभाव छ भने धनी तथा उच्च वर्गका व्यक्तिहरूले पानी किनेर वा केहि कम पानी प्रयोग गरेर यो समस्याबाट मुक्ति पाउँदछन् । तर ग्रामीण समुदायकी एक महिलाको लागि पानी कम हुनु भनेको पानी लिन अझ टाढा यात्रा गर्नु हो । परिणामस्वरूप एकातिर उनले बढी परिश्रम गर्नु पर्छ भने अर्कोतिर अन्य कामको लागि समय अभाव हुन जान्छ ।

नेपालमा महिलाहरू पानी भर्ने

पताञ्जली योजन

वातावरणीय न्यायको आन्दोलन

वातावरणीय न्याय र यसको मूल अवधारणा शब्दको विकास हुनुभन्दा पनि धेरै समय अघिदेखि विद्यमान थियो । सीमान्तकृत समुदायले अनावश्यक रूपमा धेरै वातावरणीय प्रभावहरू भोग्दै आएको कुरा धेरै वर्ष अघिदेखि प्रकाशमा आएको हो । तथापी वातावरणीय न्याय शब्दको प्रयोग सन् १९८० को दशकको मध्यदेखि मात्र प्रचलनमा आएको देखिन्छ । संयुक्त राज्य अमेरिकामा प्रकाशित एउटा अध्ययन प्रतिवेदनले अल्पसंख्यक समुदायले अन्य समुदायले भन्दा ज्यादै बढी वातावरणीय प्रभाव व्यहोर्नु परिरहेको छ भन्ने कुरा प्रस्तुत गर्‍यो । अध्ययन अनुसार ८० प्रतिशतभन्दा बढी घातक

वातावरणीय न्यायले
वातावरणीय हानीलाई
वातावरणीय चासोको
दृष्टिले मात्र नहेरी मानव
अधिकार र नागरिक
अधिकारको पक्षबाट पनि
हेर्दछ ।

केटलमेन शहरको मुद्दा

पृष्ठभूमि

सन् १९८० को शुरुतिर केटलमेन शहर, क्यालिफोर्नियाका बासिन्दाले उनीहरूको शहरभन्दा केही माइल पर विषाक्त फोहर थुपारिएको छ भन्ने पत्ता लगाए। केटलमेन शहर किसानहरूको बसोवास भएको सानो शहर हो। त्यहाँ ८० प्रतिशतभन्दा बढी बासिन्दा ल्याटिन अमेरिकी मूलका छन् र उनीहरू मध्ये धेरैजसो स्पेनिश भाषा मात्र बोल्छन्। क्यालिफोर्निया राज्यमा ल्याटिनो समुदाय संख्याको आधारमा अल्पसंख्यक नभए तापनि उनीहरू सीमान्तकृत छन् र अल्पसंख्यक मानिन्छन्।

समुदायको अनुमति वा जानकारीबिना नै त्यस्तो विषाक्त फोहर सन् १९७० को दशकदेखि नै त्यहाँ थुपार्ने गरिएको थियो। सन् १९८८ मा जब त्यहाँका बासिन्दाले त्यहि क्षेत्रमा विषाक्त फोहर नाश गर्ने यन्त्र (incinerator) जडान गर्ने योजनाका बारेमा थाहा पाए, तब यो विषयले गम्भिर रूप लियो। चेम वेष्ट (Chem Waste) नामक कम्पनीले त्यस क्षेत्रमा एउटा यन्त्र जडान गर्ने प्रस्ताव गरेको थियो, जसले वार्षिक १०८,००० मेट्रिकटनसम्म विषाक्त फोहर नाश गर्न सक्दथ्यो। यसको मतलब ५,००० ट्रक विषाक्त फोहर र त्यसका अतिरिक्त दैनिक सयौं ट्रक केटलमेन शहर भएर जानुपर्ने हुन्थ्यो।

यहाँ यो कुरा सम्झन जरूरी छ कि यो कुरा शहरबासीले चेम वेष्टका मालिक वा सरकार वा स्थानीय अधिकारी मार्फत थाहा पाएका थिएनन्। यो कुरा त उनीहरूले ग्रीनपीस नामक एक वातावरणीय गैर-सरकारी संस्था मार्फत थाहा पाएका थिए।

सामुदायिक कार्य

सो विषयमा स्थानीय समुदाय परिचालित भयो र अन्य सूचनाहरू संकलन गर्न आरम्भ गर्‍यो। समुदायले 'पिपुल्स फर क्लिन एयर एण्ड वाटर' नामक संस्थाको स्थापना गरे र अनुसन्धानको क्रममा एउटा प्रतिवेदन फेला पारे, जसमा सीमान्तकृत समुदायले निश्चय नै ठूलो मात्रामा नकारात्मक वातावरणीय असर व्यहोर्नु पर्ने उल्लेख गरिएको थियो। प्रतिवेदनमा फोहर मैला नाश गर्ने यन्त्र राख्नको लागि निम्न स्थानहरू सुझाएको थियो:

- ग्रामीण समुदाय
- गरीब समुदाय
- शिक्षाको स्तर कम भएका समुदाय
- साना समुदाय

यस्तो सुझाव दिनुको मुख्य कारण यस्ता समुदायले थोरै मात्र विरोध गर्न सक्छन् भन्ने रहेको थियो। यो नै वातावरणीय निर्णय प्रक्रियाको कठोर नीतिको यथार्थ थियो।

कानूनी संघर्ष

क्यालिफोर्निया वातावरणीय ऐन अनुसार कुनै पनि प्रस्तावित आयोजनाले उक्त स्थान वा समुदायमा पार्ने वातावरणीय असरका बारेमा वातावरणीय प्रभाव प्रतिवेदन तयार पार्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था छ। यदि वातावरणमा नकारात्मक असर पर्ने देखिन आएमा त्यसको विकल्प प्रस्तुत गर्नु पर्ने वा नकारात्मक असर कम गर्ने उपाय अवलम्बन गर्नु पर्ने व्यवस्था छ।

विषाक्त फोहर नाश गर्ने यन्त्र स्थापना गर्ने बारेको वातावरणीय प्रभाव प्रतिवेदन १,००० पृष्ठको थियो र यो ज्यादै प्राविधिक हुनुको साथै अंग्रेजी भाषामा मात्र तयार पारिएको थियो। समुदायबाट ठूलो दबाव परेपछि चेम वेष्ट कम्पनीले मुस्किलले ५ पृष्ठको सार संक्षेप स्पेनिश भाषामा तयार पारिदियो।

उक्त यन्त्र जडान गर्ने प्रस्तावका विषयमा त्यहाँको योजना आयोगले एउटा सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रमको आयोजना गर्‍यो। आफ्ना भनाईहरू राख्नका लागि केटलमेन शहरका करीव २०० बासिन्दाले उक्त कार्यक्रममा भाग लिए। उनीहरूले दोभाषेसमेत आफैले व्यवस्था गरे तर आयोगका पदाधिकारीहरूले दोभाषेको प्रयोग गर्न नपाइने बताएर उनीहरूलाई आफ्नो कुरा भन्नबाट रोक्न खोजे तर उनीहरूले स्पेनिश भाषामा नै आफ्ना भनाई राखे। योजना आयोगले फोहर मैला नाश गर्ने यन्त्र स्थापना गर्ने योजनालाई स्विकृती दियो। शहरबासीहरूले पुनरावेदन गरे तर सफल भएनन्।

त्यहाँको काउन्टीले चेम वेष्ट कम्पनीबाट वार्षिक ७० लाख डलर राजश्व प्राप्त गरिरहेको थियो भने सो यन्त्र जडान गरेपछि यो रकम दोब्बर हुन जान्थ्यो । उक्त यन्त्र जडान गरिसकेपछि काउन्टीले आफ्नो जम्मा राजस्व आम्दानीको करीब ६ भागको १ भाग उक्त एउटा कम्पनीबाट मात्रै आर्जन गर्दथ्यो ।

अन्तमा, शहरबासीहरूले क्यालिफोर्निया वातावरणीय ऐन अनुसार अदालतमा मुद्दा दायर गरे जसमा उनीहरूले वातावरणीय प्रभावको बारेमा राम्रो विश्लेषण नगरिएको दाबी गरे । यो मुद्दा सफल भयो ।

न्यायाधीशले उक्त वातावरणीय प्रभाव प्रतिवेदनले विषाक्त फोहरमैला नाशक यन्त्रका कारण उक्त क्षेत्रको वायु तथा कृषिमा पर्न जाने नकारात्मक असरका बारेमा आवश्यक विश्लेषण नगरिएको कुरा आदेश गर्‍यो । त्यसैगरी न्यायाधीशले केटलमेन शहरी क्षेत्रका बासिन्दालाई उक्त इजाजत दिने प्रक्रियामा अर्थपूर्ण रूपमा सहभागी नगराइएको कुरा समेत उल्लेख गरे । तत् पश्चात् सेप्टेम्बर १९८३ मा चेम वेष्टले आफ्नो निवेदन नै फिर्ता लियो ।

रणनीति तथा साधनहरू

केटलमेन सिटी मुद्दाले वातावरणीय न्यायका धेरै महत्वपूर्ण रणनीतिहरूलाई उजागर गरेको छ ।

१. समुदाय परिचालन

केटलमेन सिटी मुद्दाले समुदाय परिचालित भएमा प्राप्त हुने शक्ति प्रदर्शन गर्छ । केटलमेन सिटीका बहुसंख्यक बासिन्दा ल्याटिनो थिए र उनीहरूमध्ये धेरैले अंग्रेजी बोल्न सक्दैनथे तर पनि उनीहरूले पर्याप्त सहयोग परिचालन गर्न र एउटा ठूलो कम्पनीलाई समुदायबाट बाहिर्याउन सफल भए ।

२. वातावरणीय कानूनको प्रभावकारी प्रयोग

चेम वेष्ट कम्पनीलाई विषाक्त फोहर नाशक यन्त्र जडानबाट रोक्ने कार्यमा सामुदायिक संस्थाको भूमिका महत्वपूर्ण थियो । यस संस्थाले जनताको तर्फबाट उक्त कम्पनीका सम्पूर्ण क्रियाकलाप ध्यानपूर्वक हेरिरहेको थियो । यसैको माध्यमबाटनै वातावरणीय प्रभाव प्रतिवेदनमा भएका कमीकमजोरीहरू पत्ता लगाई वातावरणीय कानूनको उचित प्रयोग गर्दै उनीहरूको मुद्दा अदालतमा लिएको थियो ।

३. कानूनबाहेकका अन्य उपायहरूको प्रभावकारी प्रयोग

कानूनी रूपले जनताको पक्षमा फैसला भएता पनि कानूनीबाहेक अन्य उपायहरूको अवलम्बनबिना उक्त संघर्ष सफल हुने थिएन । ग्रीनपिस नामक संस्थाको सहयोगमा चेम वेष्टको विरुद्धमा संचार अभियान (media campaign) शुरु गरियो । नागरिक समूहहरू, गैर-सरकारी संस्था तथा संचार माध्यमबाट विविध गतिविधि संचालन गरियो । फलस्वरूप यी सबैको संयुक्त प्रयासले चेम वेष्टको विषाक्त नाशक परियोजना असफल भयो ।

४. नागरिक अधिकार र वातावरणीय अधिकारको अन्तर्सम्बन्ध

चेम वेष्टले वातावरणीय प्रभाव प्रतिवेदनउपर उचित ध्यान मात्र नदिएको होइन, यसले निर्णय प्रक्रियामा जनताको प्रभावकारी सहभागिताको अवसरसमेत प्रदान गरेन । जसले गर्दा दुई वटा कानूनहरूको उल्लंघन भयो:

- क्यालिफोर्नियाली वातावरण ऐनअनुसार वातावरणीय कानून जसको आधारमा वातावरणीय प्रभाव प्रतिवेदन तयार गरिन्छ ।
- जनसहभागिताको अधिकार ।

प्रथमतः यो शुद्ध वातावरणीय चासोको विषय हो । दोस्रो, यो शुद्ध रूपमा नागरिक अधिकार-प्रभावकारी सहभागिताको अधिकार हो । केटलमेन शहरका बासिन्दाले यसरी वातावरणीय र नागरिक अधिकार दुवैको प्रभावकारी प्रयोग गर्दै आफ्नो समुदायमा विषाक्त फोहर नाशक यन्त्र जडान गर्नबाट रोके ।

फोहोर मैला उत्पादन गर्ने उद्योगहरू काला समुदाय बसोबास क्षेत्रको वरिपरि भएको पाइयो । अन्य अध्ययनहरूले पनि त्यस्ता उद्योगधन्दा ती स्थानमा स्थापना गरिनुको प्रमुख कारण जातियता नै भएको पत्ता लाग्यो । खासगरी अफ्रिकन अमेरिकी र हिस्पानिक अमेरिकी समुदाय बसोबास गर्ने क्षेत्रमा नै त्यस्ता घातक फोहोर मैला उत्पादन गर्ने उद्योग स्थापना गर्ने ठाउँ प्रायः छनौट हुने गरेको पाइयो । यस्तो तथ्य प्रकाशमा आएपछि एउटा आन्दोलनको शुरुवात भयो, जसलाई वातावरणीय न्यायको आन्दोलन भनेर चिनिन्छ ।

वातावरणीय न्यायको त्यस्तो आन्दोलन अन्य आन्दोलनहरू भन्दा फरक छ किनभने यसले वातावरणीय हानीलाई वातावरणीय चासोको दृष्टिले मात्र नहेरी मानव अधिकार र नागरिक अधिकारको पक्षबाट पनि हेर्दछ । स्वच्छ हावा, पानी र स्तरीय जीवन यापनको अधिकार केवल वातावरणीय चासो मात्र नभई नागरिकको आधारभूत अधिकारको विषय हो भनी वातावरणीय न्यायको अवधारणाले स्वीकार गर्दछ ।

वातावरणीय न्यायमा मानव अधिकारको अवधारणा समावेश गर्नाले यो आन्दोलनमा अझ बढी कानूनी साधनहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ । वातावरणीय कानूनको प्रयोग वातावरण संरक्षणको निमित्त मात्र नभई नागरिक अधिकारसम्बन्धी कानूनहरूको रक्षा गर्न पनि यसले मद्दत गर्छ ।

संयुक्त राज्य अमेरिकाका वातावरणीय न्यायका हिमायतीहरूले वातावरण र नागरिक अधिकारको अवधारणालाई एकै ठाउँमा मात्र ल्याएनन् उनीहरूले नयाँ अवधारणाको पनि विकास गरे जसअनुसार कानूनी लडाईंमात्र लड्नुको सट्टा निर्णय गर्ने प्रक्रियामा समुदायको प्रभावकारी सहभागिताका निमित्त क्षमता अभिवृद्धि गर्नु पर्ने मान्यता अघि सारे । कानूनी पक्ष निर्णय गर्न अपनाइने विभिन्न पक्षहरूमध्येको एउटा पक्ष मात्र हो ।

दक्षिण एशियामा वातावरणीय न्याय

दक्षिण एशियामा वातावरणीय न्यायको प्रमुख लक्ष्य अझै पनि सीमान्तकृत समुदायमाथि असमानुपातिक किसिमले थोपेरिएको वातावरणीय बोझलाई अन्त्य गर्नु नै रहेको छ । तर पनि दक्षिण एशियाको परिप्रेक्ष्यमा केही भिन्न सवालहरूमा समेत जोड दिन जरुरी छ:

- दक्षिण एशियामा सीमान्तकरण हुने विभिन्न कारणहरूमध्ये धर्म, वर्ग र जातियता जस्ता धेरै पक्षहरू पनि छन् । संयुक्त राज्य अमेरिकामा यो सवाल पूर्णतः रंग र गरीबीमा निर्भर गर्छ ।
- दक्षिण एशियामा वातावरणीय सवालको सन्दर्भमा मानिसहरूको प्राकृतिक स्रोत-साधन र भूमि माथिको पहुँच र प्राकृतिक स्रोत तथा साधनबाट प्राप्त हुने लाभको समान बाँडफाँड र शहरी प्रदूषण लगायतका विषयवस्तु समाविष्ट हुन्छन् ।

वातावरणीय हानीका विरुद्ध मानव अधिकारको संरक्षणको प्रयोगमा दिइने जोड उस्तै हुन्छ । मानव अधिकारमा दिइएको जोडको कारण कतिपय दक्षिण एशियाली राष्ट्रका अदालतहरूले सफा र स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई बाँच्न पाउने मौलिक हकको रूपमा लिएका छन् ।

दक्षिण एशियामा धेरै कारणहरू छन् जसबाट मानिसहरू सीमान्तकृत हुँदैछन् । स्रोत माथिको पहुँच नहुनु वातावरणीय मुद्दाको अहम् क्षेत्र हो ।

आदिवासी संघर्ष

पृष्ठभूमि

भारतको एउटा राज्य आन्ध्र प्रदेशमा करीव १००,००० आदिवासी जनजातिको जनसंख्या रहेको छ, यो कूल जनसंख्याको करीव २ प्रतिशत हुन्छ। भारतमा कूल जनसंख्याको १० प्रतिशत आदिवासी जनसंख्या रहेको अनुमान गरिएको छ। आन्ध्र प्रदेशका आदिवासी जनजाति जीविकोपार्जनको लागि खेती तथा काठ-दाउरा संकलनमा निर्भर छन्।

आदिवासी अधिकार

विभिन्न कानूनले आदिवासीहरूलाई भूमिको स्वामित्वसम्बन्धी अधिकार प्रदान गरेका छन्:

- भारतको संविधानको अनुसूची ५ ले आदिवासी जनजातिको स्वामित्वमा रहेको जग्गा वा अन्य अचल सम्पत्ति आदिवासीबाहेक अन्य व्यक्तिलाई हस्तान्तरण गर्न प्रतिबन्ध गरेको छ।
- अनुसूचित क्षेत्र भूमि हस्तान्तरण नियमक ऐन, १९५५ ले अनुसूचित क्षेत्रमा आदिवासीको स्वामित्वमा रहेका जग्गा वा अन्य अचल सम्पत्ति गैर-आदिवासीलाई हस्तान्तरण गरेमा स्वतः बदर हुने व्यवस्था गरेको छ।
- अझ क्षेत्रीय रूपमा हेर्दा, आन्ध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्र भूमि हस्तान्तरण नियमक (संशोधन) ऐन १९७० को दफा १ ले अनुसूचित क्षेत्रमा आदिवासीको स्वामित्वमा रहेको जग्गा गैर-आदिवासीमा हस्तान्तरण गर्न प्रतिबन्ध गरेको छ।

दशकौंदेखि आदिवासीहरू विस्थापित भइरहेका छन्: सन् १९५० र १९७० को दशकमा ठूलो जलाशय र जलविद्युत परियोजना जस्ता बहुउद्देश्यीय आयोजना, सन् १९८० को दशकमा खनिजजन्य आयोजनाहरू, कागज, काठजन्य उत्पादन र १९८० को दशकदेखि बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले ठूलो मात्रामा आदिवासीहरूको जग्गा, वन क्षेत्र र प्राकृतिक स्रोतहरू प्रयोग गरे। सरकारी नीति पनि औद्योगिकीकरण खासगरी उर्जा र खानीजन्य उद्योगहरूको लागि निजी क्षेत्रतिर उन्मुख रह्यो।

भारतमा रहेका प्रायजसो खनिज भण्डारहरू आदिवासी र वन क्षेत्रमा फेला परेका छन्। भारतमा लगभग ८० प्रतिशत कोईलाखानी आदिवासी क्षेत्रमा छन्। करीव २० लाख बासिन्दाहरूमध्ये ७० प्रतिशत आदिवासी छन् र उनीहरू यस्ता खानीको परियोजनाको कारणले विस्थापित भएका छन्। खानीको कारण आदिवासी वस्तीहरू उजाडिएका छन्। आदिवासी समुदाय विस्थापित हुनुको अन्य कारणहरू निम्नानुसार छन्:

- स्रोत र सामुहिक सम्पत्ति माथिको नियन्त्रण गुम्नु
- स्थानीय समुदायमा भूमि माथि बढ्दो दबाव
- स्थानीय समुदायले आर्थिक लाभ नपाउनु
- खाद्य सुरक्षाको र घरेलु सामानको अभाव
- आदिवासी महिलाहरूको अवस्था र स्वास्थ्यमा गिरावट
- राजनीतिक अशान्ति
- वातावरणीय विनाश

भिसाग जिल्लामा जग्गा फिर्ता गर्नको लागि भएको संघर्ष

जब सन् १९७० को दशकमा सरकारले १४ वटा गाँउका आदिवासी बासिन्दाहरूलाई उनीहरूको जग्गाको स्वामित्वको धनी प्रमाण पूर्जा दिन अस्विकार गर्‍यो र उक्त जग्गा गैर-आदिवासी र निजी कम्पनीहरूलाई खानी उत्खननको लागि दिइयो तब भिसाग जिल्लामा आदिवासीहरूको संघर्षको शुरुवात भयो। अनुसूचित क्षेत्र भूमि हस्तान्तरण नियमक ऐन १९५५ बमोजिम उक्त कार्य गैर-कानूनी थियो।

जग्गाको स्वामित्व प्राप्त गर्न २ दशकसम्म आदिवासीहरूले सरकार समक्ष अनुरोध गरे तर सफल भएनन्। अन्तमा उनीहरूले समता (SAMATA) नामक एउटा सानो स्वयंसेवक सामाजिक समूह (Social Action Group) को सहयोग प्राप्त गरे। समताले उनीहरूको तर्फबाट सफलतापूर्वक जनहित सरोकारको मुद्दा दायर गर्‍यो। सरकार

नि व्यक्ति हो र ऊ गैर-आदिवासी हो र उसलाई आदिवासीको भूमि गैर-आदिवासीलाई हस्तान्तरण गर्ने अधिकार छैन भन्ने आधारमा उक्त मुद्दा दायर गरिएको थियो ।

न्यायिक सफलताको परिणामस्वरूप आदिवासीहरूले साहस प्राप्त गरे र भूमि अधिकारको माग गर्न उनीहरू संगठित बने । अठ्ठाई वर्ष उच्च न्यायालय र दुई वर्ष सर्वोच्च अदालतमा कानूनी लडाई लडेपछि सन् १९९७ जुलाईमा सर्वोच्च अदालतले एउटा ऐतिहासिक फैसला गर्‍यो ।

सन् १९९७ को समता फैसला

सर्वोच्च अदालतले निम्न बमोजिमको आदेश गर्‍यो:

- संविधानको ७३ औं संशोधन ऐन र आन्ध्र प्रदेश पंचायत राज (अनुसूची क्षेत्रमा विस्तार) ऐनअन्तर्गत स्थानीय निकायलाई स्वशासित संस्थाको रूपमा कार्य गर्ने अधिकार प्रदान गरेको कुरालाई अदालतले मान्यता प्रदान गर्‍यो ।
- अदालतले सरकारी जग्गा, वन क्षेत्र र अनुसूचित क्षेत्रको आदिवासीको जग्गा ग-आदिवासी लगायत खानी उद्योगहरूलाई भाडामा दिन नसक्ने आदेश गर्‍यो ।
- अदालतले जग्गाको हस्तान्तरणलाई प्रतिबन्ध लगायो ।
- अदालतले आदिवासीलाई स्वशासन दिनुपर्ने आवश्यकतामाथि जोड दियो ।
- अदालतले कम्पनीको खुद नाफाको कम्तीमा २० प्रतिशत रकम एउटा स्थायी कोष स्थापना गरी छुट्टै राख्ने आदेश दियो । उक्त रकमबाट त्यस क्षेत्रको पानीको स्रोत, विद्यालय, अस्पताल, यातायात, स्वास्थ्य सुविधा आदिको लागि खर्च गर्नु पर्नेसमेत आदेश दियो तर सो २० प्रतिशतबाट वृक्षारोपण तथा पर्यावरणीय सन्तुलनको लागि गर्नु नपर्ने आदेश गर्‍यो ।

कानूनी संघर्ष चलि रहँदा त्यो क्षेत्रका सम्पूर्ण खानी उत्खनन् कार्य ठप्प रहे । अन्तमा कम्पनीले प्रति एकड सिमसार जमीनको रु. १,५००/- दिने गरेकोमा अबदेखि क्षतिपूर्तिस्वरूप प्रति एकड रु. १५ लाख दिने प्रस्ताव गर्‍यो । आन्ध्र प्रदेश राज्य सरकार र केन्द्र सरकारले समता आदेशमा सुधार गर्ने मागसहित अदालतमा दायर गरेको संयुक्त निवेदन खारेज गरियो । अदालतको पहिलेको फैसला नै कायम भयो ।

रणनीति र साधनहरू

वातावरणीय न्यायले बहुपक्षगत अवधारणा बोकेको हुन्छ। यसले सञ्चार माध्यम, सामुदायिक संगठन, गैर-सरकारी संस्था र सो सम्बन्धमा चासो राख्ने अन्य व्यक्ति तथा समुदायलाई समेट्नु पर्दछ। यी सम्पूर्ण कार्य एक्लाएकलै गर्नुभन्दा सामूहिक रूपमा गर्दा बढी प्रभावकारी र उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ। समता मुद्दामा निम्न रणनीति र साधनहरू समावेश रहेको पाइन्छ:

१. समुदाय परिचालन

जब समताले अदालतमा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा दायर गर्‍यो तब समुदायले आफ्नै अग्रसरतामा विरोध चलाउँदा कार्यक्रमहरू आयोजना गर्‍यो। यस्ता विरोध कार्यक्रमले समुदायमा केही मात्रामा आत्मविश्वास उब्जिएको संकेत दिन्छ। ऐतिहासिक कालदेखि नै चर्को दमन खेप्दै आएका समुदायका लागि विरोध प्रदर्शन गर्ने आत्मविश्वास जागृत हुनु पनि ठूलो उपलब्धि हो।

२. संवैधानिक प्रावधानहरूको प्रभावकारी प्रयोग

समता रिट निवेदनमा खानीको ठेक्का बदर गराउनको लागि २ वटा संवैधानिक प्रावधानहरूको सफल प्रयोग गरिएको थियो। संविधानको पाँचौं अनुसूचीमा यी प्रावधानहरू उल्लेख गरिएका छन्: यस प्रावधानअनुसार आदिवासीको जग्गा गैर-आदिवासीलाई हस्तान्तरण गर्न प्रतिबन्ध लगाएको छ र संविधानको धारा २१ जसले बाँच्न पाउने हक प्रत्याभूत गरेको छ।

३. कानूनीबाहेकका अन्य उपायहरूको प्रभावकारी प्रयोग

आन्ध्र प्रदेशको आदिवासी संघर्षमा सञ्चार माध्यम र सामुदायिक संगठनहरूको सञ्जाललाई सरकार र खानी उद्योगहरूको विरुद्धमा व्यापक रूपमा प्रयोग गरियो। आदिवासीको भन्दा सरकार र खानी उद्योगहरूको कानूनी र वित्तीय स्रोतमा पहुँच बढी थियो तर पनि कानूनी बाहेक अन्य उपायहरू (आन्दोलन र अभियान, संजाल निर्माण, वैज्ञानिक तथा प्राज्ञिक समुदायसँगको सम्बन्ध, सञ्चार माध्यमहरूको प्रयोग, सरकारसँगको संवाद र कानूनी कारवाही र वकालत) को प्रयोगले सामुदायिक समूहहरूलाई उनीहरूको संघर्षमा साथ दियो।

४. वातावरणीय अधिकार र नागरिक अधिकारको अन्तर्सम्बन्ध

बाँच्न पाउने हक भन्नाले केवल बाँच्न वा जनावरको जस्तो जीवन जिउन मात्र नभई यसभन्दा केही फरक हुन्छ भनी अदालतले व्याख्या गरेको थियो। बाँच्न पाउने हक भन्नाले भरणपोषण र बसोबासको अधिकार एवम् न्यूनतम मानव मर्यादासहितको जीवन हो। त्यसकारणले आदिवासीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक सशक्तिकरण उनीहरूको मौलिक हक हो। त्यसैले अनुसूचित क्षेत्रको जग्गा आदिवासीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक सशक्तिकरणको लागि संरक्षित गरिएको हुन्छ। वातावरणीय अधिकारको प्रत्यक्ष रूपमा उल्लेख नगरी मानव अधिकारका प्रावधान र संवैधानिक प्रावधानको समिश्रणबाट वातावरणीय अधिकार निस्कास गरिएको छ। मानव अधिकार र वातावरणीय अधिकारको यो अन्तर्सम्बन्ध नै वातावरणीय न्यायको लागि महत्वपूर्ण आधार हो।

परिच्छेद २: कानूनी उपचारको बाटो वा कानूनी संयन्त्रहरू

यस परिच्छेदमा

- कानूनी संयन्त्रको परिभाषा
- वातावरणीय न्यायका पाँच संयन्त्रहरू

परिभाषा

हक अधिकारको प्रचलन र संरक्षणमा कानूनी व्यवस्थाहरूको प्रमुख भूमिका रहन्छ । तर यस्ता व्यवस्थाहरू प्रायः ज्यादै जटिल, लामो समय लाग्ने र महँगा हुन्छन् भनी आलोचित पनि भएका छन् । वातावरणीय न्यायको सन्दर्भमा पनि कानूनी व्यवस्था यस्तै रहेको पाइन्छ । वातावरणीय न्यायसम्बन्धी मुद्दामा अझ बढी जटिलताहरू छन् किनभने:

- प्रायजसो वातावरणीय न्यायसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू निकै संवेदनशील विषयहरू जस्तै: भूमिमा सीमान्तकृत वर्गको अधिकार आदिजस्ता विषयमा केन्द्रित हुन्छन् ।
- न्यायिक प्रक्रियामा हुने ढिलाईले वातावरण संरक्षणमा नकारात्मक असर पार्दछ, किनकि समय बित्दै जाँदा वातावरण, समुदाय वा जनस्वास्थ्यमा थप नोक्सानी भइरहेको हुन्छ जुन नोक्सानी प्रायः पूर्ति गर्न नसकिने प्रकृतिको हुन्छ ।

वातावरणीय न्यायका हिमायतीहरूको विशेष जोड व्यक्तिको कानूनी व्यवस्थाहरू र कानून निर्माण प्रक्रियामा पहुँच हुनु रहेको हुन्छ । कानूनी व्यवस्था तथा कानूनमा पहुँच पुऱ्याउने तरिकालाई कानूनी संयन्त्र भनिन्छ । कानूनी व्यवस्थामा व्यक्तिको पहुँचको स्तर कानूनी संयन्त्रहरू प्रशस्त छन् वा कमी छ भन्ने कुराले निर्धारण गर्दछ ।

कानूनी संयन्त्रलाई २ भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ:

१. कानून निर्माणको प्रक्रियामा पहुँचको संयन्त्र

- प्रशासकीय पुनरावलोकन (उदाहरणको लागि कुनै तटस्थ पक्षबाट प्रशासकीय कार्यको पुनरावलोकन)

२. कानून लागू हुने प्रक्रियामा पहुँचको संयन्त्र

- निर्माण भइसकेका कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि गरिने मुद्दा मामिला र मौलिक हकको रक्षार्थ दायर गरिने सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा

न्यायपालिका जतिसुकै सक्रिय भएता पनि कानूनी प्रक्रियामा जनताको पहुँच छैन भने त्यो केवल अर्थहीन साधन बन्न पुग्छन् । तसर्थ कानूनी संयन्त्रहरू ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छन् ।

जुन मार्गबाट कानूनी
उपचारमा पुगिन्छ, त्यस
प्रक्रियालाई कानूनी
उपचारको बाटो
भनिन्छ ।

वातावरणीय न्यायमा पहुँचका लागि सामान्यतः पाँचवटा कानूनी संयन्त्रहरू प्रचलनमा छन्:

१. वास्तविक कानूनी उपचारहरू
२. कानूनी परामर्शका कार्यविधिहरू
३. प्रशासकीय पुनरावलोकन
४. कानूनी प्रणालीको रक्षात्मक प्रयोग
५. विवाद समाधानका वैकल्पिक उपाय

वास्तविक कानूनी उपचार
हक त्यस्ता उपचार हुन्
जो ऐन र नियमहरूको
आधारमा प्रदान गरिन्छ ।

वास्तविक कानूनी उपचारहरू

वास्तविक कानूनी उपचारहरू त्यस्ता उपचार हुन् जो ऐन र नियमहरूको आधारमा प्रदान गरिन्छ । कानूनले प्रत्याभूत गरेको हक अधिकार प्रचलनको लागि कुनै पनि समय प्रयोग गरिने कानूनी प्रक्रिया यसको उदाहरण हो ।

उदाहरणको लागि धेरैजसो वातावरणीय संरक्षणसम्बन्धी कानूनहरूले यसको उल्लंघनमा दण्ड जरिवानाको व्यवस्था गरेको हुन्छ । त्यस्तो दण्ड जरिवानासम्बन्धी कानूनी प्रावधानको प्रचलनको लागि वा सो दण्ड जरिवाना प्राप्त गर्न अदालतमा जानु वास्तविक कानूनी उपचारको उदाहरण हो ।

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा पनि वास्तविक कानूनी उपचार अन्तर्गत पर्दछन् । सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको विषयमा अनुसूची २ मा विस्तृत चर्चा गरिएको छ । छोटकरीमा भन्दा सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा यस्तो कानूनी कार्य हो जसमा व्यक्तिलाई अदालतमा जानको लागि केही कार्यविधिगत नियमहरू खुकुलो पारिएको हुन्छ । सार्वजनिक सरोकारका रिट निवेदनहरू केवल समाजको हितको सवालहरूमा मात्र दायर गर्न सकिन्छ । जस्तो वातावरणीय संरक्षण वा मौलिक अधिकार संरक्षणको निम्ति । सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाबाहेक पनि केही वातावरणीय कानूनहरूमा उक्त कानूनको प्रभावकारी प्रचलनको लागि नागरिकले मुद्दा दायर गर्न सक्ने प्रावधान हुन्छ । यस्तो कानूनी प्रावधानको प्रयोग गर्दै नागरिकले राज्यलाई आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्न बाध्य पार्नको लागि अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्दछ ।

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा सक्षम अदालत वा न्यायाधीशसमक्ष दायर गरिनु नै यसको एउटा फाईदा हो किनभने यसले अरु सामान्य मुद्दा मामिलामा जस्तो कठोर र भर्कौं लाग्दो कार्यविधिगत नियमहरूबाट गुज्रनु पर्दैन । तर पनि धेरैजसो देशका न्यायालयमा रहेको मुद्दाहरूको चापको कारण सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको सुनुवाईमा पनि वर्षौं लाग्न सक्दछ । सार्वजनिक सरोकारका मुद्दामा असफलता नै ब्यहोर्नु परेता पनि यसलाई वातावरणीय न्यायका सवालमा समुदायको सहयोग र समर्थन परिचालन गर्ने साधनको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

कानूनी परामर्शका प्रक्रियाहरू

कानूनी परामर्शको प्रक्रिया भन्नाले कानूनले तोकेबमोजिम समुदायसँग गरिने छलफल, परामर्शलाई जनाउँदछ ।

उदाहरणको लागि विभिन्न विकास निर्माणसँग सम्बन्धित कानूनहरूमा राखिने समुदायसँग गरिने कुनै पनि प्रकारको परामर्श यस अन्तर्गत पर्दछ ।

विभिन्न कानूनले कुनै पनि निर्माण आयोजनाको स्वीकृतीको लागि वा निर्माण कार्य शुरू गर्नु अघि वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने प्रावधान राखेका हुन्छन् । यो मूल्याङ्कनको क्रममा विकास आयोजनाको बारेमा जानकारी दिन र यसबाट पर्ने वातावरणीय प्रभाव र त्यसलाई कम गर्ने उपायहरूका बारेमा सम्बन्धित समुदायसँग परामर्श गर्नुपर्दछ । यो प्रक्रिया नै कानूनी परामर्श प्रक्रियाको उदाहरण हो ।

प्रशासकीय पुनरावलोकन

प्रशासकीय पुनरावलोकन भन्नाले सरकार वा त्यसको अंग वा प्रतिनिधिले गर्ने प्रशासकीय कार्य वा निर्णयको कुनै तटस्थ पक्षबाट गरिने पुनरावलोकन हो । प्रशासकीय पुनरावलोकनले सरकारको सार्वजनिक जवाफदेहीतामा सुधार ल्याउँदछ । प्रशासकीय पुनरावलोकनका मुख्य २ वटा फाईदाहरू छन्:

- यसले नागरिकलाई आफूसँग सम्बन्धित वा आफूलाई असर पार्ने सरकारी निर्णयको आधिकारिकता र यसको फाईदा बेफाईदाको निगरानी गर्न सक्षम बनाउँदछ ।
- यो सरकारको निर्णय प्रक्रियामा रहेको जवाफदेहीताको मापन हो ।

परम्परागत रूपमा हेर्दा न्यायालयको एउटा महत्वपूर्ण कार्य सरकार वा सरकारी निकायको काम कारवाही कानूनबमोजिमका छन् कि छैनन् भनी यकिन गर्नु हो ।

उदाहरणका लागि: यदि सामुदायिक वनलाई असर पार्ने कुनै निर्णय वन विभागले गरेको छ भने त्यसबाट असर पर्ने समुदायले वन विभागको निर्णय प्रचलित ऐन नियम बमोजिम छ कि छैन भनी अदालतमा पुनरावलोकनको लागि निवेदन दिन सक्दछन् । यदि न्यायालयले उक्त निर्णय वा कार्य कानूनबमोजिम छैन भनी निर्णय गरेमा वन विभाग त्यस्तो निर्णय फिर्ता लिन बाध्य हुन्छ ।

यो वास्तविक कानूनी उपचारभन्दा फरक छ किनकी यसमा हक अधिकारको प्रश्न उठाइएको हुँदैन । यसमा केवल निर्णयबाट प्रभावित समुदायले प्रशासकीय निर्णय वा निर्णय प्रक्रियाको आधिकारिकताका सम्बन्धमा पुनरावलोकन गर्न अदालत समक्ष माग गरिन्छ । यसमा कुनै हक अधिकारको संरक्षण गर्न वा नयाँ हक अधिकार सृजना गर्ने माग गरिएको हुँदैन ।

कानून प्रणालीको रक्षात्मक प्रयोग

यदि कुनै नागरिकले अधिकारको प्रचलनको माग गर्नुको सट्टा कुनै निर्णय वा नीतिलाई रोक्नको लागि कानून प्रणालीको प्रयोग गर्दछ भने त्यसलाई कानून प्रणालीको रक्षात्मक प्रयोग भनिन्छ । सारमा भन्दा सरकारको कुनै नीति वा निर्णयबाट नागरिकको रक्षा गर्न यो प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ । सामान्यतः नागरिकको हक अधिकारको रक्षा वा प्रचलनको लागि अदालतको प्रयोग गरिन्छ । कानून प्रणालीको रक्षात्मक प्रयोग गर्दा सरकारलाई कुनै नीति वा नियम ल्याउनबाट रोक्नको लागि अदालत प्रवेश गरिन्छ । त्यसैगरी कुनै व्यक्ति वा संस्थाको कार्यबाट आफ्नो नागरिक अधिकारको

नागरिकले अधिकारको प्रचलनको माग गर्नुको सट्टा कुनै निर्णय वा नीतिलाई रोक्नको लागि प्रयोग गरिने कानूनी प्रणालीलाई रक्षात्मक प्रयोग भनिन्छ ।

हनन् हुन जाने आशंका भएमा पनि त्यस्तो हक अधिकार हनन् हुनबाट रोक्नको लागि पनि कानून प्रणालीको रक्षात्मक प्रयोग गरिन्छ ।

उदाहरणको लागि: यदि सरकारले प्राकृतिक स्रोतको उपयोगको विषयमा द्वन्द्व भईरहेको कुनै निश्चित क्षेत्रमा गैर-सरकारी संस्थाले कुनै पनि किसिमको क्रियाकलाप गर्न नपाउने नियम पारित गर्न लागेमा यसबाट प्रभावित नागरिकहरूले यस्तो नीति नियम रोक्नको लागि अदालतमा निवेदन दिन सक्दछन् । यस्तो अवस्थामा अदालतसमक्ष सरकारको कामको विरुद्ध नागरिक र गैर-सरकारी संस्थाको रक्षाको माग गरिन्छ ।

वैकल्पिक विवाद समाधान

अदालतबाहेक पनि विवाद समाधान गर्ने अन्य उपायहरू हुन्छन् जसलाई वैकल्पिक विवाद समाधान भनिन्छ । वैकल्पिक विवाद समाधानको प्रक्रियामा सामान्यतः विवादका पक्षहरू कुनै तटस्थ मध्यस्थले गरेको निर्णय आफूहरू मान्न तयार हुन्छन् । तटस्थ मध्यस्थ भन्नाले त्यस्तो व्यक्ति वा व्यक्तिहरू हुन् जो समक्ष आफ्नो विवाद प्रस्तुत गर्न विवादका पक्षहरू सहमत हुन्छन् । विवादका पक्षहरूको कुरा सुनिसके पश्चात् कानूनका मान्य सिद्धान्तका आधारमा मध्यस्थताले गरेको निर्णय मान्न विवादका पक्षहरू बाध्य हुन्छन् ।

एकपटक वैकल्पिक विवाद समाधानको प्रक्रिया स्वीकारीसकेपछि मध्यस्थको निर्णय मान्न विवादका पक्षहरू बाध्य हुन्छन् र मध्यस्थकर्ताको कामकारवाही अत्यन्तै बेठीक देखिएको अवस्थामा बाहेक त्यस्तो निर्णयउपर पुनरावेदन गर्न सकिदैन । विवाद समाधान ज्यादै छिटो छरितो तरिकाबाट हुनु नै वैकल्पिक विवाद समाधानको फाईदा हो । त्यसो भएता पनि पुनरावेदन गर्ने कुनै व्यवस्था नहुनु यसको नराम्रो पक्ष वा ठूलो जोखिम हो ।

उदाहरणका लागि यदि कुनै दुई परिवार कुनै एउटा जग्गाको स्वामित्वको विषयमा विवाद गरिरहेका छन् भने उनीहरूले आफ्नो विवाद अदालत नगई मध्यस्थमार्फत् समाधान गर्ने कुरामा सहमत हुन सक्दछन् । मध्यस्थ कुनै न्यायिक पदाधिकारी नै हुनुपर्दछ भन्ने छैन । विवादका पक्षहरूले कुनै सामुदायिक नेता वा पाको व्यक्तिलाई मध्यस्थ नियुक्त गरी उसले गरेको निर्णय मान्न सक्दछन् ।

तालिका - १ कानूनी संयन्त्रहरू

कानूनी संयन्त्र	प्रयोग	फाईदा	बेफाईदा
वास्तविक कानूनी उपचारहरू (जस्तै: सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा)	कानूनले प्रदान गरेको अधिकार को प्रयोग गर्नको लागि, जस्तै: वातावरण वा मौलिक अधिकार को रक्षा	<ul style="list-style-type: none"> सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा सोभै माथिल्लो अदालतमा दायर गर्न सकिन्छ । कडा कार्यविधिगत नियमहरूको पालना गर्नु नपर्ने । यदि मुद्दा असफल नै भएता पनि यसले उक्त सवाललाई प्रशस्त प्रचार गर्दछ र नीति परिवर्तनतर्फ उन्मुख गराउँदछ । 	<ul style="list-style-type: none"> मुद्दा गर्दा धेरै वर्ष लाग्न सक्छ । यो महङ्गो प्रक्रिया हो ।
कानूनी परामर्शको प्रक्रिया	समुदायको परामर्श सुनिश्चित गर्न	<ul style="list-style-type: none"> अन्य प्रक्रियाभन्दा छिटो र कम खर्चिलो परियोजनाको बारेमा समुदायको चासो अभिव्यक्त गर्ने मौका दिन्छ परियोजनाको बारेमा समुदायमा सूचना प्रवाह गर्दछ त्यसैले आयोजनाको विरोध गर्नपर्ने भएमा कारवाहीको अवसर दिन्छ । 	<ul style="list-style-type: none"> सीमित प्रभावकारिता - केवल अदालतको आदेशद्वारा भएको परामर्श मात्र प्रभावकारी हुने समुदायको चासोको पालना गर्नु पर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था छैन ।
प्रशासकीय पुनरावलोकन	सरकारको प्रशासकीय कामकारवाहीको पुनरावलोकन गर्न	<ul style="list-style-type: none"> नागरिकलाई सरकारी निर्णयको अनुगमन गर्ने अवसर दिन्छ । सरकारको जवाफदेहितालाई प्रोत्साहन गर्दछ । अन्य केही कानूनी प्रक्रियाभन्दा कम औपचारिक हुन्छ । अन्य केही कानूनी प्रक्रियाभन्दा कम खर्चिलो । 	<ul style="list-style-type: none"> हक अधिकारको कुरा उठाइएको हुँदैन, केवल सरकारी काम कानूनी वा गैर-कानूनी के छ भनी अदालतले घोषणा गर्दछ
कानूनी प्रणालीको रक्षात्मक प्रयोग	सरकारको कुनै नीति वा कार्यलाई रोक्नको लागि	<ul style="list-style-type: none"> नागरिकले सरकारलाई केही काम गर्नबाट रोक्न सक्छन् अन्य केही कानूनी प्रक्रियाभन्दा छिटो र कम खर्चिलो 	औपचारिक कानूनी कार्यविधि पालना गर्ने पर्ने
विवादको वैकल्पिक समाधान	अदालत बाहेक अन्य तरिकाबाट विवाद समाधान गर्नको लागि	<ul style="list-style-type: none"> सहज पहुँच कम खर्चिलो वा सित्तैमा अनौपचारिक छिटो छरितो स्थानीय वस्तुस्थितिको ज्ञान भएको व्यक्तिबाट स्थानीय-स्तरमा नै निर्णय गरिने यसको पहुँचमा शिक्षाले बाधा नगर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> निर्णय बन्धनकारी हुने र अदालतमा पुनरावेदन गर्न नसकिने कहिलेकाँहि यसलाई अव्यवहारिक न्यायको रूपमा लिइन्छ

परिच्छेद ३: प्रथाजनित/परम्परागत र औपचारिक कानून

यस परिच्छेदमा

- प्रथाजनित/परम्परागत कानून र कानून प्रणालीको परिभाषा
- प्रथाजनित/परम्परागत कानून र औपचारिक कानूनबीच तुलना
- यी दुई प्रणालीबीचको द्वन्द

परिभाषा

प्रत्येक देशमा राज्यले बनाएको औपचारिक कानूनद्वारा परिभाषित औपचारिक कानूनी प्रणाली हुन्छ। अर्कोतर्फ प्रथाजनित/परम्परागत कानूनद्वारा संचालित गैर-राज्य कानूनी प्रणालीले समानान्तर रूपमा कार्य गरिरहेको हुन्छ।

प्रथाजनित कानून वा परम्परागत कानून भूमि वा अन्य प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्ने विषयमा बनेका निश्चित नियमको समूह वा आदेश होइनन्, यिनीहरू त सामाजिक सम्बन्धहरूका अभिव्यक्ति हुन्। यी समुदायको व्यवहारलाई नियमित गर्नको लागि विकसित हुँदै गरेका मापन र नियमहरू हुन्। औपचारिक कानून समुदायको लागि बनाइएको हुन्छ भने प्रथाजनित कानून समुदाय भित्रै बनेर प्रचलनमा रहेको हुन्छ।

प्रथाजनित/परम्परागत कानूनहरू समाजको सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक अवस्थाको अभिन्न अंग हो। प्रथाजनित कानूनहरू समुदायका नैतिक नियमहरूसँग एकीकृत भएका हुन्छन्। प्रथाजनित/परम्परागत कानूनहरूको परिपालना गर्ने समुदायको कुनै छुट्टै कानून प्रणाली हुँदैन। प्रथाजनित/परम्परागत कानूनले द्वन्द समाधानदेखि सिंचाई, सामाजिक परम्परा र नैतिकता जस्ता धेरै सवालहरूलाई समेटेका हुन्छन्।

प्रथाजनित/परम्परागत कानूनको प्रयोगका ३ वटा स्पष्ट फाईदाहरू छन्:

१. विवाद समाधानमा संलग्न व्यक्ति पनि त्यहिं समाजमा बस्ने भएकोले प्रथाजनित/परम्परागत कानूनहरूका सम्बन्धमा राम्रो जानकारी हुन्छन्।
२. औपचारिक अदालतको तुलनामा प्रथाजनित कानूनको आधारमा गरिने विवाद समाधानका कार्यविधिहरू लचिला हुन्छन्।
३. विवाद समाधानको क्रममा धेरै तहबाट गुज्रनु पर्ने भएकोले मेलमिलाप वा सम्झौताको ठूलो सम्भावना रहन्छ।

उदाहरणका लागि: बङ्गलादेश को चटगाउँ पहाडी क्षेत्र (Chittagong Hill Tracts) को विवाद सबैभन्दा पहिले 'कारवारी' (गाउँ प्रमुख वा पाको व्यक्ति) कहाँ जान्छ र उनले गाउँका प्रभावशाली सामाजिक अगुवाहरूको परिषद् र समाजका अन्य ज्येष्ठ नागरिकहरूको सहयोगमा अनौपचारिक सुनुवाई गरी विवाद समाधान गर्ने प्रयत्न गर्दछन्। यदि त्यस्तो विवाद कारवारीद्वारा समाधान हुन नसकेमा मुख्य व्यक्ति वा जाति प्रमुख कहाँ पुग्दछ।

प्रथाजनित वा परम्परागत कानून भन्नाले समाजबाट विकसित हुँदै आएको समाजलाई व्यवस्थित गर्न प्रतिपादित सामाजिक नियम रिति-रिवाज सम्झनु पर्दछ।

सुबोध मदनानी

स्थानीय समुदायका अगुवाहरूको बैठक, नागाल्याण्ड, भारत

प्रथाजनित र औपचारिक कानूनको तुलना

प्रथाजनित/परम्परागत कानूनी प्रणाली र औपचारिक कानूनी प्रणालीबीचमा प्रायजसो संघर्षको अवस्था देखिन्छ। औपचारिक कानूनी प्रणाली कठोर हुनाका साथै लचकता कम हुने प्रकृतिका हुन्छन्। त्यसको विपरित प्रथाजनित/परम्परागत कानूनहरू लचिला र अवस्थाअनुसार परिवर्तन गर्न मिल्ने खालका हुन्छन्। प्रथाजनित/परम्परागत कानूनको पालना गरिरहेका समुदायमाथि जब औपचारिक कानून लाद्न खोजिन्छ, तब समस्या उत्पन्न हुन्छ।

उदाहरणका लागि: धेरै प्रथाजनित/परम्परागत कानूनी प्रणालीहरूले वनजस्ता प्राकृतिक स्रोत समुदायको स्वामित्वमा राख्ने कुरामा बढी जोड दिन्छ, त्यसैले यो व्यक्तिवादी औपचारिक कानूनसँग मेल खाँदैन। परम्परागत कानूनको मूल मनसाय समुदायको स्वामित्व स्थापित गर्नु रहेको हुन्छ भने औपचारिक कानूनले व्यक्तिगत स्वामित्वलाई महत्व दिने हुनाले यी दुई बीच कार्यमूलक सम्झौता हुन कठिन हुन्छ।

उदाहरणका लागि: प्राकृतिक स्रोतको परिप्रेक्ष्यमा वनमा नै बस्ने र त्यहीँ काम गर्ने कुनै आदिवासी जनजातिले सामुदायिक वनको व्यवस्थापनको लागि बनाएका नियमहरू प्रथाजनित कानूनको एउटा उदाहरण हो। त्यसका केही नियमहरू हुन्छन् र ती सबैको

औपचारिक विधायिकी कानून लिखित, संहिताकृत प्रकृयागत तरिकाले परिवर्तन गर्न सकिने हुन्छन्। परम्परागत कानून अलिखित, लिखित र समय सापेक्षमा सजिलै परिवर्तन र परिमार्जन गर्न सकिने हुन्छन्।

तालिका २: प्रथाजनित र औपचारिक कानूनको तुलना

प्रथाजनित कानून	औपचारिक कानून
● प्रथाजनित कानून प्रायः अलिखित हुन्छ र यसको कुनै संहिता हुँदैन। यो कुनै सीमित अर्थ र परिभाषामा समेटिएको हुँदैन।	● औपचारिक वा विधायिकी कानून लिखित र संहिताकृत हुन्छन्। औपचारिक रूपमा अभिलेखित हुन्छन्।
● यो समुदायद्वारा नै निर्माण गरिएको र सामाजिक रूपले स्वीकृत र पालना गरिएको हुन्छ।	● औपचारिक कानून राज्यको संयन्त्र जस्तै संसद, व्यवस्थापिकाद्वारा निर्मित हुन्छ।
● प्रथाजनित कानून अनौपचारिक प्रकृतिको हुने भएकोले औपचारिक कानूनभन्दा सजिलै परिवर्तन गर्न सकिन्छ। यदि कुनै सामाजिक समूहको आवश्यकता र हित परिवर्तन भएमा प्रथाजनित कानून पनि परिवर्तन हुन्छन्।	● औपचारिक कानून परिवर्तन गर्न कठिन हुन्छ। यो निश्चित मापदण्ड र नियमहरूको पालना गरेर मात्र परिवर्तन गर्न सकिन्छ।

पालना गर्नुपर्छ भन्ने मानिन्छ तर तिनीहरू समुदायले बनाएका हुन्छन् र अलिखित हुन्छन्। सरकारले बनाएको विधायिकी कानून औपचारिक कानूनको उदाहरण हो। जस्तै; जसले वन कसको अधिनमा रहने र कसले यसबाट लाभ लिने जस्ता विषयहरू निश्चित गरेको भारतीय वन संरक्षण ऐन औपचारिक कानून हो। यो लिखित हुन्छ र राज्यको विधायिकाद्वारा निर्मित र यो सबैका लागि समान रूपमा लागू हुन्छ न कि कुनै समुदाय विशेषको लागि।

प्रथाजनित/परम्परागत र औपचारिक कानूनी प्रणालीबीच द्वन्द्व

वातावरणीय न्यायको परिप्रेक्षमा प्रथाजनित/परम्परागत कानून र औपचारिक कानूनबीचको फरकको चर्चा सान्दर्भिक हुन आउँछ।

उदाहरणको लागि: दक्षिण एशियाका धेरै आदिवासी जनजाती समुदाय खोरिया खेती (jhum, or shifting cultivation) गर्दछन्। खोरिया खेतीको लागि जमीनको बाँडफाँड कसरी गर्ने लगायतका अन्य नियमहरू प्रथाजनित नियमहरूबाट निर्धारित हुन्छन्। यदि राज्यको औपचारिक कानूनले खोरिया खेतीलाई गैर-कानूनी घोषणा गरेमा खोरिया खेतीमा आश्रित समुदायले जीविकोपार्जनको साधन गुमाउन पुग्दछन् र प्रथाजनित कानून र औपचारिक कानूनबीचमा प्रत्यक्ष द्वन्द्व सृजना हुन्छ।

व्यक्तिगत द्वन्द्वको तहमा हेर्दा २ वटा द्वन्द्वका फरक स्वरूप देखिन्छ:

१. प्रथाजनित कानून मान्ने व्यक्तिहरूबीचको द्वन्द्व।
२. त्यस्ता व्यक्तिहरूबीचको द्वन्द्व जसमध्ये एक पक्ष मात्र प्रथाजनित कानून मान्दछ।

तालिका ३: प्रथाजनित/परम्परागत कानून र औपचारिक कानूनबीच द्वन्द्वका केही अवस्थाहरू

<p>अवस्था १: द्वन्द्वका दुवै पक्षले प्रथाजनित/परम्परागत कानूनको पालना गर्ने अवस्था</p> <p>यस्तो अवस्थामा प्रथाजनित कानून द्वन्द्वरत दुवै पक्षलाई बन्धनकारी हुन्छ र प्रथाजनित कानूनद्वारा तय गरिएको द्वन्द्व समाधानको संयन्त्र प्रयोग गरिन्छ।</p>	<p>फाईदाहरू</p> <ul style="list-style-type: none"> ● यस्तोमा विवादित पक्षहरू एउटै समुदायका हुने भएकाले उक्त समुदायको प्रथा परम्पराका बारेमा जानकारी हुन्छन्। ● प्रथाजनित कानूनको अनौपचारिक प्रकृतिको कारणले विवाद छिटो छरितो रूपमा समाधान हुन्छ। <p>बेफाईदाहरू</p> <ul style="list-style-type: none"> ● मध्यस्थकर्ताको निर्णय अन्तिम हुने भएकोले पुनरावेदन गर्न सकिदैन। ● प्रथाजनित कानून समुदायको आचरण व्यवहारबाट विकसित नियम भएकोले सधैं उपयुक्त/सुहाउँदो हुन्छ भन्न सकिदैन। ● प्रथाको विकास हुन र परिवर्तन हुन वर्षौं लाग्दछ। ● समाजमा विद्यमान जातीय, लैङ्गिक विभेद जस्ता कुराहरूले गर्दा अन्यायपूर्ण निर्णय हुन सक्छ।
<p>अवस्था २: एक पक्ष मात्र प्रथाजनित कानूनको पालना गर्ने व्यक्तिहरू बीचको द्वन्द्व</p> <p>यस्तो अवस्थामा २ वटा प्रश्न खडा हुन्छन्:</p>	<p>सवाल १:</p> <ul style="list-style-type: none"> ● विवादको सुनुवाई कसले गर्ने, परम्परागत अदालत अन्तर्गत वा औपचारिक कानून प्रणाली अन्तर्गत? <p>सवाल २:</p> <ul style="list-style-type: none"> ● कुन कानून लागू हुने? निश्चित समुदायको व्यक्तिलाई सो समुदायको सम्बन्धित प्रथा र नियम बन्धनकारी हुन्छ। जो प्रथाजनित कानूनको पालना गर्दैन उसलाई औपचारिक कानून लागू हुन्छ।

चटगाउँ पहाडी क्षेत्रमा प्रथाजनित/परम्परागत र औपचारिक कानून

पृष्ठभूमि

चटगाउँ पहाडी क्षेत्र बङ्गलादेश को दक्षिण-पूर्वमा पर्दछ। ऐतिहासिक रूपमा हेर्दा बङ्गलादेश को अन्य भागभन्दा चटगाउँ पहाडी क्षेत्रको शासन व्यवस्था छुट्टै रहेको थियो। जसको कारण आज पनि यस क्षेत्रमा प्रथाजनित, क्षेत्रीय र औपचारिक कानून मिश्रित रूपमा लागू हुने गरेको छ।

चटगाउँ पहाडी क्षेत्रमा सीमित मात्रामा भए पनि परम्परागत संस्थाहरूले प्राकृतिक स्रोत साधनहरूको नियमन गर्ने गर्दछन्। परम्परागत संस्थाहरूको क्षेत्राधिकार औपचारिक कानून लागू हुने अवस्थामा आर्कषित नभई प्रथाजनित कानून लागू हुने अवस्थामा मात्र आकर्षित हुन्छ। व्यक्तिगत मामला जस्तो कि पारिवारिक कानूनमा राज्यको कानूनले खासै हस्तक्षेप गर्दैन तर भूमि तथा वनसँग सम्बन्धित प्रथाजनित कानून त्यतिबेलासम्म मात्र लागू हुन्छ जबसम्म तिनीहरू राज्यको कानूनसँग बाझ्दैनन्।

औपचारिक र प्रथाजनित भूमिसम्बन्धी कानूनहरू

सन् १८६० मा ब्रिटिश बङ्गालमा गाभिएदेखि नै चटगाउँ पहाडी क्षेत्रमा प्रथाजनित र औपचारिक कानून दुवै नै प्रचलनमा थिए। तर पनि ती दुई प्रणालीहरूबीच द्वन्द्व विद्यमान थियो। प्रथाजनित भूमिसम्बन्धी कानूनहरू सामुदायिक र निर्वाहमूलक स्रोत व्यवस्थापनको सेरोफेरोमा विकसित भएकोले पनि यो द्वन्द्व हुनु कुनै आश्चर्यको विषयवस्तु होइन। अर्कोतर्फ औपचारिक भूमिसम्बन्धी कानूनले व्यक्तिगत स्वामित्व वा व्यवसायिक स्रोत व्यवस्थापनलाई महत्व दिने गरेको छ।

वन, खोरिया, चरन जस्ता सामुदायिक जग्गाको व्यवस्थापन र प्रशासनको जिम्मेवारी मुख्यतया समुदायको प्रमुखमा रहेको हुन्छ साथै त्यस्तो जग्गाको व्यवस्थापन र प्रशासन राज्यको जिल्ला-स्तरीय निकायसँग पनि रहेको हुन्छ। समुदायको प्रमुख व्यक्तिको अधिकारभन्दा जिल्ला-स्तरीय निकायको अधिकार स्पष्टसँग निर्धारित हुन्छ। जसले गर्दा त्यस्तो जग्गामा आदिवासी समुदायको अधिकारभन्दा सरकारी निकायको अधिकारलाई बढी महत्व दिइन्छ।

उदाहरणको लागि खोरिया खेती गर्ने जग्गाको प्रशासनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी पहाडी जिल्लाको लागि केन्द्र सरकारको प्रतिनिधि उप-आयुक्तलाई दिइएको छ तर पनि व्यवहारमा खोरिया खेती गर्ने जग्गाको बाँडफाँड स्थानीय प्रथा परम्परा चलन चल्तीको आधारमा गरिन्छ। यो प्रक्रिया पूर्ण रूपमा समुदायको मूली को मातहतमा रहन्छ। यस्तो अवस्थामा परम्परागत अभ्यासलाई प्रष्ट रूपमा मान्यता नदिएता पनि भूमि तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापन र प्रशासनमा परम्परागत व्यवस्थालाई औपचारिक कानूनले व्यवहारिक रूपमा मान्यता प्रदान गरेको हुन्छ।

स्रोत माथिको परम्परागत अधिकार

खोरिया जग्गाको अतिरिक्त चरन क्षेत्र, पानीको स्रोत र शिकार गर्ने जस्ता परम्परागत स्रोत माथिको अधिकार पनि महत्वपूर्ण हुन्छ। यीमध्ये केही अधिकारहरू पानीको स्रोत माथिको अधिकार र शिकार गर्ने अधिकारलाई कानूनले प्रत्यक्ष रूपमा मान्यता प्रदान गरेको छैन। सामूहिक चरन क्षेत्र र घाँसे क्षेत्रको अधिकारलाई खोरिया क्षेत्रको जस्तै अप्रत्यक्ष रूपमा मान्यता दिइएको छ। यसै गरी काठ, बाँस र अन्य घरायसी प्रयोगका वनजन्य उत्पादनको प्रयोगलाई औपचारिक कानूनले प्रष्ट रूपमा मान्यता दिएको छ।

जब औपचारिक र प्रथागत कानूनबीच द्वन्द्व सृजना हुन्छ तब सामान्यतया: औपचारिक कानून लागू हुन्छ। यी दुईबीचको सह-अस्तित्वमा देखा पर्ने समस्या पनि यहि नै हो। आदिवासी जनजातीको परम्परागत अधिकारलाई केवल एक विशेषाधिकारको रूपमा लिइन्छ जुन राज्यले चाहेमा जुनसुकै बेला खारेज गर्न सक्दछ।

चटगाउँ पहाडी क्षेत्रको विषयमा थप जानकारीको लागि परिच्छेद ४ हेर्नुहोला

भाग २:

बङ्गलादेश, भारत र नेपाल

परिच्छेद ४: बङ्गलादेश

यस परिच्छेदमा

- बङ्गलादेशमा वातावरणीय न्यायको परिचय
- बाँच्न पाउने हकलाई व्यवस्थित गर्ने संवैधानिक प्रावधानहरू
- बङ्गलादेशमा वातावरणसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरूको समीक्षा
- सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा, बाँच्न पाउने हकको विस्तार र बेला (BELA) मुद्दा
- चटगाउँ पहाडी क्षेत्रको इतिहास र शासन प्रणालीको समीक्षा

परिचय

बङ्गलादेशमा वातावरण संरक्षणको क्षेत्रमा परम्परागत विधानलगायत अहिलेका कानूनमा पनि कानूनी व्यवस्थाहरू विद्यमान छन् जसले व्यापक स्तरमा वातावरण संरक्षणको व्यवस्था गरेका छन् भने वन संरक्षण जस्ता क्षेत्रका लागि विशेष कानूनहरू बनाइएका छन् । इतिहासलाई हेर्दा वातावरणसम्बन्धी धेरै कानूनी व्यवस्थाहरू भएता पनि स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने व्यक्तिको हकको व्यवस्था गर्ने बारेमा कुनै कानूनी व्यवस्था रहेको भने पाइँदैन ।

प्रत्येक व्यक्तिको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकको मान्यता र कार्यान्वयन वातावरणीय न्याय प्राप्तीको एउटा महत्वपूर्ण अङ्ग हो । यसले पिछडिएको समुदायलाई अस्वस्थ वातावरणमा बस्न बाध्य तुल्याउनु हुँदैन भन्ने कुराको सुनिश्चितता प्रदान गर्छ । यो अवधारणाले उमेर, जात, वर्ग, धर्म वा लिङ्गका आधारमा भेदभाव नगरी सबैलाई समान रूपमा स्वच्छ वातावरणको अधिकार हुनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएको छ ।

यही आदर्शलाई पछ्याउँदै बङ्गलादेशको न्यायपालिकाले स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने मौलिक हकलाई बाँच्न पाउने मौलिक हकको एक भागको रूपमा सृजना गर्‍यो । बङ्गलादेशको संविधानमा बाँच्न पाउने हकलाई प्रष्ट रूपमा न संवैधानिक अधिकारको रूपमा न त निर्देशक सिद्धान्त (यो व्यवस्थाले सरकारको कामलाई मार्ग निर्देशन प्रदान गर्दछ तर यसले कुनै अधिकारको सृजना गर्दैन) को रूपमा नै व्यवस्था गरिएको छ । तर पनि बाँच्न पाउने मौलिक हकको सृजना गर्ने क्रममा न्यायपालिकाले यी दुवै प्रावधानहरूलाई संगसंगै व्याख्या गरेको छ, जसको विस्तृत रूपमा पछि व्याख्या गरिनेछ । बाँच्न पाउने हकको अवधारणालाई ग्रहण गर्दै बङ्गलादेशको न्यायपालिकाले स्वच्छ वातावरणको अधिकारलाई बाँच्न पाउने हकको एउटा भागको रूपमा लिएको छ ।

बाढीको पानी तर्दै महिला, बङ्गलादेश

जेवन्त बाढी विचारकर्ता

संवैधानिक प्रावधानहरू

मौलिक हकहरू

लिखित संविधान भएका सबै देशहरूमा जस्तै बङ्गलादेशमा पनि संवैधानिक प्रावधानहरू मुलुकको सर्वोच्च कानूनको रूपमा रहेका छन्। यसको अर्थ संविधानको कुनै पनि भागसँग बाझिने गरी वा विरुद्धमा हुने गरी कानून बनाउन सकिँदैन। सबै विधायिकी, कार्यपालिका र न्यायिक कार्यहरू संविधानको शब्द र भावना बमोजिम हुन अनिवार्य छन्।

बङ्गलादेशको संविधानका दुईवटा विशेष धाराहरूमा मौलिक हकहरूको प्रत्याभूति गरिएको छ।

१. धारा ११: बङ्गलादेशको संविधानको धारा ११ ले व्यक्तिको मौलिक हक तथा स्वतन्त्रता, मर्यादा र मूल्यको इज्जत गर्ने मौलिक हकको प्रत्याभूति गरेको छ। तथापि धारा ११ लाई धारा ८(२) ले सीमित गरेको छ। धारा ८(२) ले संविधानमा रहेको मौलिक हकहरूको व्याख्या गर्नका लागि एउटा सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ जसअनुसार संविधानका यी व्यवस्थाहरूको व्याख्या गर्दा संविधान र बङ्गलादेशका अन्य कानूनद्वारा निर्देशित भई गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। धारा ८(२) का यी सिद्धान्तहरू अदालतबाट लागू गराउन सकिँदैनन्। यी सिद्धान्तहरू नीति निर्माण गर्दा मार्गदर्शनको रूपमा प्रयोग हुन्छन् तर यस्ता सिद्धान्तहरूले नागरिकहरूलाई कुनै हक अधिकार प्रदान गर्दैनन्। ती व्यवस्थाहरू कानून होइनन् र तिनीहरूको प्रयोग गरेर नागरिकले अदालतमा मुद्दा दायर गर्न पनि सक्दैनन्।

२. धारा १०२ (१): संविधानको धारा १०२ (१) ले उच्च अदालतहरूलाई मौलिक हक क्रियाशील गराउन आवश्यक आदेशहरू जारी गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ।

बङ्गलादेशमा सर्वोच्च अदालत दुई वेञ्चमा विभाजित छ: उच्च अदालत र पुनरावेदन अदालत। उच्च अदालतले मौलिक हकको प्रचलनको लागि आवश्यक आदेशहरू वा रिट जारी गर्न सक्दछ र पीडित व्यक्तिको निवेदन लिएर त्यसउपर कारवाही गर्न सक्दछ। उच्च अदालतले निम्न बमोजिमका आदेशहरू जारी गर्न सक्दछ:

- उत्प्रेषण
- परमादेश
- प्रतिषेध

विवादित कुनै कार्य वा प्रक्रिया पहिले नै समाप्त भइसकेको अवस्थामा उत्प्रेषणको प्रयोग गरिन्छ। उदाहरणका लागि, एउटा घर बनाउनको लागि पहिले नै इजाजत दिइसकिएको अवस्थामा त्यो निर्णयका विरुद्ध उत्प्रेषणको रिट दर्ता गरिन्छ।

कुनै सार्वजनिक निकायले कानून बमोजिम निर्वाह गर्नुपर्ने कर्तव्य निर्वाह गर्न इन्कार गरेमा उसलाई सो कार्य गर्न बाध्य पार्न परमादेशको प्रयोग गरिन्छ। उदाहरणका लागि, कानूनले तोके बमोजिम उद्योगहरूलाई उद्योग सञ्चालन गर्न दिएको अनुमति-पत्र अनुसार प्रदूषण मापदण्ड पालना गराउन वातावरण विभागको प्रमुख व्यक्ति सक्षम भएनन् भने सो काम पूरा गर्नका लागि परमादेशको रिट दायर गर्न सकिन्छ।

संविधानको कुनै पनि भागसँग बाँझ्ने गरी वा विरुद्धमा हुने गरी कानून बनाउन सकिँदैन।

विवादित कुनै कार्य वा प्रक्रिया समाप्त नभइसकेको अवस्थामा प्रतिपेधको प्रयोग गरिन्छ । उदाहरणको लागि यदि कुनै भवन बनाउने अनुमतिको प्रक्रियामा छु तर निर्णय भने भइसकेको छैन भने यस्तो अवस्थामा प्रतिपेधको रिट दायर गर्न सकिन्छ ।

बाँच्न पाउने मौलिक हक

बङ्गलादेशको संविधानले स्वस्थ वातावरणको अधिकारलाई निर्देशक सिद्धान्त अथवा मौलिक हकको रूपमा प्रष्ट व्यवस्था गरेको छैन । तथापि धारा ३१ र ३२ ले बाँच्न पाउने मौलिक हकको व्यवस्था गरेका छन् जुन अधिकार भित्र स्वस्थ वातावरणको हक पनि समावेश हुन्छ ।

१. धारा ३१: धारा ३१ ले प्रत्येक नागरिकलाई कानूनले तोकिएबमोजिम बाहेक “जीवन, स्वतन्त्रता, शरीर, प्रतिष्ठा वा सम्पत्तिमा हानी हुने कुनै पनि कार्यबाट” बाँच्न पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ ।
२. धारा ३२: धारा ३२ मा भनिएको छ “कानून बमोजिम कसैको पनि जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको हनन् गरिने छैन ।”

मौलिक हकको उल्लंघन गर्ने कुनै कानून वा कार्यलाई आफ्नै अग्रसरतामा बढेर घोषणा गर्न नसक्नुले अदालतको कार्यलाई सीमित गरेको छ । मौलिक हकको हनन् भएमा पीडित व्यक्तिले उच्च अदालतमा निवेदन दिएपछि मात्र अदालतले सो उपर विचार गरी मौलिक हकको उल्लंघन भएकोमा उपचार प्रदान गर्न सक्दछ । अन्य निवेदन जस्तो नभई मौलिक हकको रक्षाको लागि रिट निवेदन दायर गर्न हक उल्लंघनको घटनाका लागि पर्खेर बस्नुको सट्टा उल्लंघनको घटना हुनुभन्दा अगाडि नै पनि मुद्दा दर्ता गर्न सकिन्छ । यो व्यवस्था विषेश गरी वातावरणीय न्यायको परिप्रेक्षमा सान्दर्भिक छ ।

उदाहरणको लागि: यदि सरकारले नागरिकको जग्गा लिएर उक्त जग्गामा प्रदूषण गर्ने उद्योग खोल्ने नीति लिएमा उक्त प्रदूषणको मात्रा अनुमान गरेर उद्योग बनाउनुभन्दा अगाडि नै रिट निवेदन दायर गर्न सकिन्छ । कुनै पनि आयोजना निर्माण शुरु भइसकेपछि रोक्नुभन्दा निर्माण शुरु हुनु अगाडि नै त्यसलाई रोक्न धेरै सजिलो हुने भएकोले यो महत्वपूर्ण छ ।

वातावरणीय कानून

वातावरण तथा वन मन्त्रालय

वातावरण तथा वन मन्त्रालय सन् १९८५ मा स्थापना गरिएको थियो । यो राष्ट्रिय वातावरणीय नीति र नियमका सम्पूर्ण कार्य गर्ने सबैभन्दा उच्च निकाय हो । मन्त्रालयको नीति नियम कार्यान्वयन गर्ने निकाय वातावरण विभाग हो । विभागको काम कारवाहीको रेखदेख गर्नुको अलावा वातावरणीय नीति निर्माण र सबै सार्वजनिक लगानीका आयोजनाहरूको विकासमा मन्त्रालयको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

बङ्गलादेशको संविधानको धारा
३१ र ३२ ले बाँच्नको
लागि मौलिक हक प्रदान
गरेको छ ।

वातावरण विभागलाई वातावरण संरक्षण ऐन १९८५ र वातावरण संरक्षण नियमावली १९८७ लागू गर्ने अधिकार रहेको छ। विभाग निम्न विषयका लागि पनि उत्तरदायी रहन्छ:

- उद्योगका लागि वातावरणीय निर्देशिका र निश्चित मापदण्ड तय गर्ने
- वातावरणको गुणस्तरको निगरानी र नमूना परीक्षण गर्ने
- प्रदूषण गर्नेहरूका लागि सुधारात्मक उपाय तयार गर्ने
- विकाससँग सम्बन्धित आयोजनाहरूको वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकनको पुनरावलोकन गर्ने र वातावरणीय सफाई प्रदान गर्ने
- जनचेतना अभिवृद्धि गराउने
- वातावरणसँग सम्बन्धित तालीम सञ्चालन गर्ने
- वातावरणीय स्रोत व्यवस्थापन सम्बन्धी अनुसन्धान गर्ने

यति धेरै अधिकार प्राप्त भएता पनि वातावरण विभाग सीमित क्षमता भएको सानो संस्थाको रूपमा रहेको छ। आजका मितिसम्म पनि आफूमा निहित वातावरणीय कानूनको कार्यान्वयन गर्न विभाग असफल रहदै आएको छ। उदाहरणको लागि विभागले विभिन्न सवारीका साधनहरूको प्रदूषण सम्बन्धित स्थानमा नै जाँच गर्ने गरेको भएता पनि विभागले उल्लंघनकर्तालाई जरिवाना र त्यस्तो सवारी साधनलाई नियन्त्रणमा लिने गरेको बिरलै पाइन्छ। वातावरण अदालतको स्थापना पछि उक्त निकायको अधिकारमा वृद्धि भएको छ र विभागले वातावरण कानूनको उल्लंघन गर्ने व्यक्तिका विरुद्धमा नियमित अदालतभन्दा चाँडो मुद्दा दायर गरी कारवाही अगाडि बढाउन सक्छ।

वातावरण अदालत ऐन २०००

वातावरण अदालत ऐन २००० ले दुईवटा वातावरण अदालतको स्थापना गरेको छ जसमध्ये एउटा ढाकामा र अर्को चटगाउँमा रहेको छ। वातावरण कानूनद्वारा निर्देशित कुनै पनि विवाद वा विषयवस्तु वातावरण अदालतको अधिकारक्षेत्रभित्र पर्दछ। अर्को शब्दमा भन्दा कुनै पनि वातावरण कानूनको उल्लंघन गरेको घटना मात्र वातावरण अदालतसमक्ष दायर हुन सक्छ।

तथापि नागरिकको हकमा वातावरण अदालतमा दर्ता हुनुभन्दा पहिले त्यस्तो विवाद वातावरण विभागमा दर्ता गर्नुपर्छ। यदि विभागले ६० दिनसम्म कुनै कारवाही गरेन भने मात्र वातावरण अदालतले उक्त दावीउपर सुनुवाई गर्छ। वातावरण विभागमा मुद्दा दर्ता भइरहेको अवस्थामा विभागले सिधै वातावरण अदालतमा मुद्दा दर्ता गर्न सक्छ, पर्खिरहनु पर्दैन।

वन ऐन १९९७

सन् १९९७ मा आएको वन ऐनको आसय वनसम्बन्धी कानूनलाई एकीकृत गर्नु, वनका उत्पादनहरू ओसार-पसार र काठ तथा अन्य वनका उत्पादनको बारेमा पालना गर्नुपर्ने कर्तव्यका बारेमा व्यवस्था गरेको थियो। वन ऐनले कुनै पनि उपयुक्त जग्गालाई वृक्षारोपण गरी वन संरक्षण गर्ने अधिकार सरकारलाई दिएको छ। एक पटक संरक्षित वन भनेर विभाजित गरिसकेको ठाउँमा सरकारले एक जना अधिकृत (वन व्यवस्थापन अधिकृत) नियुक्त गर्छ, जसले संरक्षित वनको हेरविचार गर्न समय-समयमा सोधपुछ गर्ने, वनको अस्तित्व के कस्तो छ, सोबारे जानकारी लिने, प्रकृतिको संरक्षण गर्ने र संरक्षित वनमा व्यक्तिको अधिकार के हुन्छ भन्ने कुराबारे विचार गर्ने रहन्छ।

संरक्षित वन सरकारी सम्पत्ति हो र यसको व्यवस्थापन वन विभागद्वारा गरिन्छ । संरक्षित वनको क्षेत्रफल सानो रहेको छ । मुख्य रूपमा मध्यम-स्तरका वनहरू संरक्षित वनको मान्यता पाउन परिरहेका छन् । वनबाट उत्पादित वस्तुमा सरकारको स्वामित्व रहन्छ भन्ने अनुमान गरिन्छ । जबसम्म कुनै वन अन्य कोही व्यक्तिको हो भन्ने प्रमाणित हुँदैन, तबसम्म सो वनबाट उत्पादन भएको सबै सम्पत्ति सरकारको हो भन्ने अनुमान गरिन्छ ।

वन (संसोधित) ऐन २००० र सामाजिक वन नियमहरू २००४ मा रहेको सामाजिक वनसँग सम्बन्धित व्यवस्था समावेश गर्न साविक वन ऐनमा संसोधन गरिएको थियो । सन् २००० को संशोधनले सामाजिक वनलाई परिभाषित गर्नुको अलावा जग्गामा खेती गर्ने र खेतीको प्रयास गर्न रोकेको छ र त्यस्तो कार्य गरेमा सजाय हुने व्यवस्थासमेत गरेको छ । सामाजिक वनलाई कहिलेकाहीँ सामुदायिक वन पनि भनिन्छ र यस्ता वनमा स्थानीय समुदायहरूलाई समावेश गर्ने र वनको वरिपरि बस्ने समुदायलाई वनको व्यवस्थापन, प्रयोग र सम्बर्द्धनमा प्रयोग गर्ने गरिन्छ ।

सन् २००० ऐनको परिभाषा बमोजिम सामाजिक वन भन्नाले:

- सरकारको सम्पत्तिको रूपमा रहेको जग्गामा भएको वा सरकारको स्वामित्वमा रहेको वन ।
- वनको स्वामित्ववालाले स्वेच्छिक करार मार्फत् सरकारलाई दिएको अन्य कुनै पनि जग्गामा रहेको वन ।

सरकारले एक वा सोभन्दा बढी लिखित सम्झौता गरी सामाजिक वन कार्यक्रम स्थापना गर्न सक्दछ । यसको लागि सरकारले वन-पैदावार वा सामाजिक वनको निम्ति जग्गा प्रयोग गर्ने समुदायलाई अधिकार प्रदान गर्दछ ।

राष्ट्रिय वातावरण नीति १९९२

राष्ट्रिय संरक्षण कार्यनिर्मा आधारित भएर सरकारले वातावरण र विकासलाई एकिकृत रूपमा एउटै नीतिगत संरचनामा विकास गर्‍यो । सोही अनुरूप वन तथा वातावरण मन्त्रालयले राष्ट्रिय वातावरण नीति तयार पार्‍यो ।

यो नीतिले वातावरणीय कार्यको लागि संरचना तय गर्नुका साथै विभिन्न क्षेत्रगत निर्देशिका प्रदान गर्‍यो । यो नीतिमा धेरै विषयवस्तु, र व्यापक उद्देश्यहरू समेटेको छ । यीमध्ये मुख्य लक्ष्यहरू निम्न छन्:

- वातावरणको संरक्षण र सुधारद्वारा पर्यावरणीय सन्तुलन कायम गर्नु र वातावरणको सर्वाङ्गीण विकास गर्नु
- प्राकृतिक विपत्तिबाट देशलाई बचाउनु
- वातावरण दूषित पार्ने र वातावरणलाई ज्यादै नकारात्मक असर पार्ने गतिविधि पहिचान गर्ने र यस्तो गतिविधिमा रोक लगाउने
- सबै क्षेत्रमा वातावरणीय विकास सुनिश्चित गर्ने
- सम्पूर्ण राष्ट्रिय स्रोतको प्रयोग दीर्घ, लामो समय र वातावरणको दृष्टिकोणले योग्य भएको सुनिश्चित गर्ने
- अन्तर्राष्ट्रिय-स्तरमा भएका वातावरणीय प्रयासहरूलाई समाहित गर्न सक्ने सक्रिय रहने

राष्ट्रिय वातावरणीय नीतिले वातावरणीय आधारभूत कार्यहरू तयार गर्नुका साथै क्षेत्रगत निर्देशिका पनि प्रदान गरेको छ ।

यही नीतिअन्तर्गत उद्योगसँग सम्बन्धित वातावरण प्रदूषणको समस्या रोक्न सरकारले वातावरणसम्बन्धी विभिन्न ऐन तथा नियमहरू पारीत गर्‍यो ।

बङ्गलादेश वातावरण संरक्षण
ऐन १९९५ ले वातावरण
तथा वन मन्त्रालयलाई
प्रदूषण नियन्त्रण र
वातावरण सम्बन्धी अन्य
समस्याहरू हेर्न-विचार गर्न
अधिकार दिएको छ ।

वातावरण संरक्षण ऐन १९८५

बङ्गलादेशको वातावरण संरक्षण ऐन १९८५ ले वातावरण तथा वन मन्त्रालयको महानिर्देशकलाई वातावरणसँग सम्बन्धित कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकार दिएको छ । सो व्यक्तिलाई प्रदूषण नियन्त्रण र वातावरणसम्बन्धी अन्य समस्याहरूका बारेमा हेर्न-विचार गर्ने अधिकार उक्त निकायले प्राप्त प्रदान गरेको हुन्छ । उक्त ऐनलाई सन् १९८७ को वातावरण संरक्षण नियमद्वारा बढावा दिइयो, जसले बङ्गलादेशमा वातावरण व्यवस्थापन संरचनालाई नियमितता प्रदान गर्‍यो ।

यो ऐन संरचना विधेयकको राम्रो नमूना हो, यसको अर्थ यसले वातावरणीय संरक्षणको क्षेत्रमा सामान्य निर्देशिकाको काम गर्दछ । यो ऐन निम्न प्रयोजनका लागि निर्माण गरिएको थियो:

- वातावरणीय प्रदूषण रोक्न र उचित व्यवस्थापन गर्न ।
- वातावरणीय संरक्षणमा सहजीकरण गर्न ।
- वातावरणीय गुणस्तरमा सुधार गर्न ।

ऐनअन्तर्गत यदि कसैले तोकेका मापदण्ड भन्दा बढी प्रदूषण गर्छ वा कुनै कारणबस यस्तो हुने सम्भावना छ भने सोको लागि जिम्मेवार व्यक्ति सजायको भागिदार हुनैपर्छ वा वातावरणीय प्रदूषण रोक्ने हरसम्भव प्रयत्न गर्नुपर्छ । वातावरणीय प्रदूषण वा असन्तुलनबाट प्रभावित भएको वा हुन सक्ने व्यक्तिले महानिर्देशकसमक्ष आफ्नो क्षति वा हुनसक्ने क्षतिको क्षतिपूर्ति माग गर्न सक्छ ।

वातावरण संरक्षण नियमहरू १९८७

सन् १९८५ को बङ्गलादेशको वातावरण संरक्षण ऐनले वातावरण तथा वन मन्त्रालय र वातावरण विभागको काम र कर्तव्य विभाजन गरेको छ । यसका साथै वातावरणीय सुरक्षा र पुनर्स्थापनाका लागि उद्योगहरूलाई उत्तरदायित्व प्रदान गरेको छ । वातावरण संरक्षण नियम सन् १९८७ ले हावा र पानीको गुणस्तर, ध्वनीको मापदण्ड, सवारी साधनको गुणस्तर तथा फोहर मैला व्यवस्थापनको निर्धारण गरेको छ ।

यस नियमले उद्योगहरूलाई तीन भागमा विभाजन गरेको छ:

- हरित (सुरक्षित)
- सुन्तोले (जोखिमयुक्त)
- रातो (खतरनाक)

यस विभाजनमा आधारित हुँदा सम्भावित खतरायुक्त उद्योगहरूमा यी नियमहरू लागू गर्न कठोर कदम अत्यावश्यक छ ।

यी नियमहरूका आधारमा सर्वसाधारणले न्याय पाउनका लागि आफ्ना दुखेसाहरूमा वातावरण विभागका महानिर्देशकसँग भन्न सक्दछन् । साथै आफ्नो लगानी फिर्ता पाउन निवेदन दिन सक्छन् । यसैगरी सर्वसाधारणले प्रदूषण गर्ने उद्योगको लेखापरीक्षण तथा

नमूना संकलन गर्नुपर्ने अपील गर्न सक्छन्। यस नियमअन्तर्गत अन्य निम्न व्यवस्थाहरू पनि रहेका छन्:

- हावा तथा पानीको गुणस्तरको मापदण्ड तालिका
- ध्वनी प्रदूषणको स्तर
- सवारीका साधनको प्रदूषणको स्तर
- विभिन्न किसिमका उद्योगबाट निस्कने फोहरको व्यवस्थापनको अनुमती

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा (सासमु) संविधानले सुरक्षित गरेको अधिकारको कार्यान्वयन गर्नका लागि स्वीकार गरिएको कानूनी संयन्त्र हो। जसले सार्वजनिक सरोकारको विषयहरूमा सुनुवाई गर्ने गर्छ। यो एउटा कानूनी प्रक्रिया हो, जसमा आम जनसमुदायको समस्या र पीडालाई मान्यता दिई न्याय खोजिन्छ। सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाले सर्वसाधारणको सामुहिक अधिकारमा असर पुऱ्याएको हुन्छ र त्यो समुदायको कुनै एक व्यक्तिलाई मात्र चोट पुगेको नहुन पनि सक्छ।

सासमुको उद्देश्य संवैधानिक अथवा कानूनी अधिकार तथा यसका फाईदाहरू सुनिश्चित गर्नुका साथै र समुदायको पिछडिएका वर्गका लागि सुविधा प्रदान गर्दछ।

सासमुका पक्षमा भएका केही तर्कहरू निम्न छन्:

- संविधान सर्वोच्च कानून भएकोले निवेदकले आफ्नो मौलिक हकको अतिक्रमण भएमा सोको विरुद्धमा उच्च अदालतमा मुद्दा दायर गरी अन्य देवानी तथा फौजदारी कानूनको बाटोभन्दा चाँडो न्याय प्राप्त गर्न सक्छ।
- सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाले सारवान कानूनबाट कार्यान्वयन नभएका समस्याका बारेमा सम्बोधन गर्न सक्छ।

सारवान कानूनले तथ्यगत विषय र सरोकारहरूमा जोड दिन्छ भने कार्यविधि कानूनले के भयो र कहिले भयो भन्ने बारेमा विशेष जोड दिन्छ। उदाहरणको लागि वातावरण संरक्षणको निम्ति कानूनले तोकेका प्रावधानहरू नियमहरू सारवान कानून हुन्। नियमहरू जसले विस्तृत रूपमा कोसँग उजुरी गर्ने, कसले दर्ता गर्न सक्छ भन्ने बारे जानकारी दिने कानून कार्यविधि कानून हुन्। सारवान कानूनको कार्यान्वयन नहुनुका धेरै कारणहरू छन्। तीमध्ये केही निम्न छन्:

- संस्थागत कमजोरी र अपर्याप्तताका कारण कार्यान्वयन नहुने तथा नराम्रो प्रचलन
- ज्यादै पुराना तथा अमिल्दा कानून
- कानून सक्रीय बनाउन व्यक्तिमा उद्देश्यको अभाव वा अज्ञानता

सार्वजनिक सरोकारका वातावरणसम्बन्धी मुद्दा

वातावरणीय विषयका सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको उद्देश्य सार्वजनिक सरोकारका वातावरणसम्बन्धी मुद्दा (सासवामु) को अवधारणाको विकास गर्दै वातावरणीय नियम र अधिकार अभिवृद्धि गर्नु हो।

सार्वजनिक सरोकारको मुद्दाको ध्येय संविधान र कानूनले प्रदत्त कमजोर समुदायहरूका फाइदा, सुविधाहरू संरक्षण र सुनिश्चितता प्रदान गर्नु हो।

बाँच्न पाउने मौलिक
अधिकारलाई विस्तारित गरी
कुनै पनि विषयबस्तु जसले
जीवनमा सार्वजनिक
स्वास्थ्य र सुरक्षा जस्ता
कुरामा प्रभाव पार्छ, त्यसलाई
बाँच्न पाउने मौलिक
अधिकार अन्तर्गत राखिएको
छ ।

सार्वजनिक सरोकारका वातावरणीय मुद्दा निम्न कारणले आवश्यक छः

- रकमको अपर्याप्तता, कर्मचारी र विशेषज्ञको अभावमा सार्वजनिक निकाय तथा अधिकृतहरू वातावरणीय व्यवस्थासम्बन्धी नीति बनाउन सक्षम छैनन् ।
- राजनैतिक दबाव वा निकायहरू आफै आफूले सञ्चालन गर्ने गतिविधिको सम्बर्द्धनमा लाग्नाले वातावरणीय नियमहरू उल्लंघन गर्नेहरूलाई कारवाही गर्न अनिच्छुक हुन्छन् ।
- वातावरणीय सासमुले सरकारको नीति नियमहरू लागू गर्ने कार्यबोझलाई कम पनि गराउँदछ । यसले निजी स्रोतको सदुपयोग र सरकारको रकम बचाउन र विधायिकी नियमहरूलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गराउन सहयोग पुऱ्याउँछ ।

वातावरणसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारका वातावरणीय मुद्दाहरू निम्न अवस्थामा पनि आवश्यक हुन्छः

- वातावरणीय विषयहरूका सन्दर्भमा विशेष जनचेतना फैलाउन
- यदि अदालतमा कानूनी व्याख्यासम्बन्धी विषयको मुद्दा हराएमा वा प्राविधिक कारणले अदालतमा कुनै उत्तरदायी भूमिका निर्वाह गर्ने व्यक्तिलाई शिक्षित गर्न र समाजमा वातावरण संरक्षणको महत्व बुझाउन ।

सासवामुको सम्बन्धित क्षेत्रमा ध्यानाकर्षणले थोरै मात्रामा भए पनि व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन सहयोग गर्न सक्छ जसको कारण दीर्घकालिन रूपमा परिवर्तन आउँछ ।

सन् १९८४ सम्म बङ्गलादेशमा सर्वोच्च अदालतद्वारा वातावरणीय विषयमा निर्णय गरिएका कुनै पनि प्रभावकारी मुद्दा थिएन । वातावरणसम्बन्धी पहिलो मुद्दा सन् १९८४ को जनवरीमा बङ्गलादेश वातावरणीय कानून व्यवसायीको संगठन (BELA) द्वारा दर्ता गरिएको थियो । त्यसपछि बेलाद्वारा दर्ता गरिएका विभिन्न मुद्दाहरूले सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको क्षेत्रमा विकास गर्न सहयोग पुऱ्यायो । बेलाले वातावरणसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारका धेरै किसिमका मुद्दाहरू दर्ता गर्‍यो । तीमध्ये केहि निम्न छन्ः

- औद्योगिक प्रदूषण
- सवारीसाधनबाट भएको प्रदूषण
- कानूनी सहमतिबिना गरिएको निर्माण
- सार्वजनिक वन गैर-कानूनी रूपमा मास्ने (रुख काट्ने)
- पहाड भत्काउने (काट्ने)
- जग्गाको प्रयोग र कानूनी सहमतिबिना बनाइएको विकासको प्रस्तावित ढाँचा

सासवामुले बाँच्न पाउने मौलिक अधिकारमा विस्तार गर्‍यो

बाँच्न पाउने मौलिक अधिकारलाई विस्तारित गरी कुनै पनि विषयवस्तु जसले जीवनमा सार्वजनिक स्वास्थ्य र सुरक्षा जस्ता कुरामा प्रभाव पार्छ, त्यसलाई बाँच्न पाउने मौलिक अधिकार अन्तर्गत राखिएको छ ।

यस अन्तर्गत “प्रदूषणरहित पिउने पानी, स्वच्छ हावा, सार्वजनिक स्वास्थ्यमा सुधार जस्ता कुरामा व्यक्तिको अधिकार समेटिएको छ । यसको निमित्त सम्मानित जीवन जिउने तथा उचित स्वास्थ्य प्राप्त गर्ने वातावरण सृजना गर्नुपर्छ ।”

सन् १९८६ मा बेलाले अदालतमा अर्को एउटा निवेदन हाल्यो । यस पटक सो निवेदन पाउडर दूधमा रहेको रेडियोधर्मी विकिरणको स्तरसँग सम्बन्धित थियो । बङ्गलादेशमा भित्र्याइने पाउडर दूधको परीक्षण गर्दा रेडियोधर्मी विकिरणको स्तर सीमाभन्दा माथि रहेको पाइयो । कुनै पनि वस्तु आयात गर्दा सरकारी अधिकृतहरूले आयात नीति आदेश १९८३-१९८५ अन्तर्गत देश भित्र्याइएका वस्तुको विकिरणको जाँच गर्दा वा नगर्दा बङ्गलादेशको संविधानको धारा ३१ र ३२ ले संरक्षण गरेको बाँच्न पाउने अधिकारको उल्लंघन भएको निवेदकको दाबी थियो ।

अदालतले निवेदकको पक्षमा बोल्दै “स्वस्थ जीवन जीउन पाउनु तथा र सामान्य मानिसले बाँच्न पाउने स्वाभाविक उमेरसम्म बाँच्न पाउनु व्यक्तिको प्राकृतिक अधिकार हो । संविधानको धारा ३१ र ३२ ले व्यक्तिलाई मानिस-द्वारा बनाइएको साधनबाट सृजना हुने विपत्तिबाट मुक्ति पाउने ग्यारेन्टी गरेको छ ।”

अदालतले व्याख्या गर्दा निम्न कुरा व्यक्त गर्‍यो । “त्यसैले हामीहरू यो धारणामा पुग्यौं कि संविधानको धारा ३१ र ३२ अन्तर्गत जीवन रक्षाको अधिकारले व्यक्तिको जीवन तथा उसको हातखुट्टा मात्र सुरक्षित हुनुपर्छ भन्ने नभई स्वस्थ जीवन तथा साधारण मानिसले बाँच्न पाउने उमेर समेतलाई बुझाउँछ ।” अर्को शब्दमा, अदालतले जीवनको अधिकारको दायरा बढाउँदै खतरायुक्त जीवनका साथसाथै सामान्य जीवन, सार्वजनिक स्वास्थ्य तथा सुरक्षालाई असर पार्ने वस्तुबाट मुक्त हुने अधिकार प्रदान गरेको छ ।

बेला (BELA) को रिटबाट बिस्तारित बाँच्न पाउने अधिकार

सन् १९८४ मा बङ्गलादेश वातावरणीय कानूनव्यवसायी एसोसियसन (बेला) ले वायु तथा ध्वनी प्रदूषण रोक्न सर्वोच्च अदालतमा रिट निवेदन दर्ता गरेको थियो । सो रिट निवेदनमा मुख्य रूपमा निम्न माग दाबी गरिएको थियो:

- सवारी साधनबाट उत्पन्न हुने वातावरणीय प्रदूषण रोक्ने सरकारको दायित्व तथा कार्य पालना गर्न बङ्गलादेश सरकारलाई उपयुक्त आदेश दिइनु पर्छ ।
- सवारी साधनबाट हुने प्रदूषणले जीवन तथा स्वास्थ्यमा पर्ने खतरालाई रोक्न प्रभावकारी उपाय सुनिश्चित गर्नुपर्ने ।

सवारी साधनबाट आउने खराब वायु प्रदूषण मान्छेको शरीर तथा जीवनको लागि खतरा भएको कुरा विश्वव्यापी रूपमा पत्ता लागेको कुरा बेलाले आफ्नो निवेदनमा लेखेको छ । ढाका शहरको प्रदूषण पर्यावरण र मानिसलाई बाँच्नको लागि आवश्यक पर्ने वातावरणसँग मिल्दोजुल्दो छैन ।

त्यसैगरी निवेदनको अर्को दाबी थियो । सार्वजनिक अधिकृतलाई कानूनले दिएको अधिकार र सार्वजनिक दायित्व पूरा गर्न नसकेका कारण शहरबासीको जीवनमा खतरा र वातावरणमा नकारात्मक असर परेको कुरा निवेदनमा बेलाले दाबी गरेको थियो । जसले गर्दा जनताको मौलिक हक उल्लंघन भएको थियो ।

यो निवेदनको मुख्य सार “सुरक्षित तथा स्वस्थ वातावरणको अधिकार संविधानमा मौलिक हकको रूपमा प्रत्यक्ष व्यवस्था नभए पनि संविधानको धारा ३२ अनुसार बाँच्न पाउने अधिकारसँग अन्तर्निहित रहेको छ” भन्ने थियो । त्यसैले धारा ३२ अनुसार स्वस्थ वातावरणमा रहन पाउने अधिकार पनि मौलिक हक थियो र उक्त व्यवस्थालाई धारा ३१ ले समर्थन गर्दै जीवन, शरीर र सम्पत्तिलाई हानी पुऱ्याउने कुनै पनि कार्यलाई रोक्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । सरकारले आफ्नो काम, कर्तव्य पूरा गर्न असफल भएमा जनताले मौलिक हक प्राप्त गर्न सक्दैनन् ।

बेलाको यस तर्कमा सहमति जनाउँदै सुरक्षित तथा स्वस्थ वातावरणको अधिकार संबैधानिक अधिकारको रूपमा रहेको कुरा सर्वोच्च अदालतले प्रष्ट्यायो ।

मुद्दा गर्नको लागि आधार

बङ्गलादेशको सर्वोच्च अदालतले भारतीय सर्वोच्च अदालतको जस्तै कुनै पनि विषयमा मुद्दा गर्ने आधार (हकदैया) मा समान नीति लिएको छ। “हकदैया” को अर्थ अदालतसमक्ष मुद्दा लिएर जान अनुमति दिनु हो, जसको मतलब सो व्यक्तिसँग मुद्दा गर्ने आधार छ भन्ने हो। बेलाद्वारा (दर्ता गरिएको अर्को एउटा मुद्दामा बाढी रोक्ने परियोजनाको कार्यान्वयनलाई चुनौती दिएर) हकदैयाको विषयमा सम्बोधन गरिएको थियो। शुरुमा हकदैयाको अभावमा बेलाको निवेदन अस्वीकार गरिएको थियो। बेलाले जिल्ला अदालत र उच्च अदालतमा क्रमशः यो विषय लिएर अपिल गर्‍यो।

उच्च अदालतले संविधानको धारा १०२ को आधार मान्दै वातावरणीय प्रदूषण (उच्च अदालतलाई मुद्दा लिने र सुनुवाई गर्ने अधिकार छ) पीडित व्यक्तिको अधिकार र व्यक्तिगत दाबीमा मात्र सीमित हुँदैन भनी व्याख्या गर्‍यो। अदालतले संविधानको धारा १०२ मा भनिए जस्तै कुनै व्यक्तिको क्षतिलाई मात्र महत्व नदिने जानकारी गरायो। अदालतले संविधानको धारा १०२ लाई उच्च प्राथमिकतामा नराखी यो आफैमा एकलएको छ भन्ने बुझ्नु पर्छ भनी प्रष्ट्यायो। अदालतले कुनै व्यक्तिलाई परेको अन्याय त्यो एकलो व्यक्तिलाई मात्र पऱ्यो भन्नुको सट्टा समूह वा संयुक्त रूपमा व्यक्तिलाई परेको समस्या हो भनी व्याख्या गर्‍यो।

चटगाउँ पहाडी क्षेत्र (Chittagong Hill Tracts)

इतिहास र पृष्ठभूमि

चटगाउँ पहाडी क्षेत्र (CHT) बङ्गलादेशको दक्षिण-पूर्वी भागमा रहेको १३,००० वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल ढाकेको पहाडी क्षेत्र हो। CHT भित्र तेह्र विभिन्न आदिवासी जातीय समूहहरू बसोबास गर्छन्। त्यस्ता समूहका मानिसलाई 'जुम्मा' भनिन्छ। जुम्मा समुदायका मानिसहरू वर्ण, संस्कृति, जातीय र धार्मिक दृष्टिकोणले बहुमत बङ्गलादेशीभन्दा फरक छन्। उनीहरूको आ-आफ्नै भाषा छ।

चटगाउँ पहाडी क्षेत्रको इतिहास बाँकी बङ्गलादेशको भन्दा फरक छ। सन् १८६० सम्म जुम्मा समुदायमा स्वतन्त्र शासन व्यवस्था थियो। तर यसपछि बेलायतले चटगाउँ पहाडी क्षेत्र आफ्नो अधिनमा लियो र एउटा स्वायत्त प्रशासकीय जिल्लाको रूपमा स्थापित गर्‍यो। सन् १९०० मा बेलायतले १९०० को ऐन निर्देशिका १ लागू गर्‍यो, जसलाई चटगाउँ पहाडी क्षेत्र निर्देशिका १९०० वा CHT म्यानुअल भनेर पनि चिनिन्छ। यसले CHT का जनतालाई केही सीमित स्वायत्त शासन व्यवस्था प्रदान गर्‍यो। निर्देशिकाले पहाडी प्रदेश विशेष गरी चटगाउँ पहाडी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने आदिवासी जनताहरू त्रिपुरा राज्यको अराकान पहाडी क्षेत्र वा लुशाई पहाडी क्षेत्रमा बिना रोकटोक अर्थात् स्थानीय अधिकारीको अनुमती बिना घुम्न वा बसाई-सराई गर्न पाउने प्रष्ट पाऱ्यो।

सन् १९३५ को भारतीय सरकारको ऐनले चटगाउँ पहाडी क्षेत्रलाई विषेश प्राथमिकता दिएको छ। यो ऐनले चटगाउँ पहाडी क्षेत्रलाई पूर्ण रूपमा सुविधाबाट वञ्चित क्षेत्रको रूपमा परिभाषित गरेको छ। यसले औपचारिक रूपमा चटगाउँ उच्च पहाडी क्षेत्र र बङ्गाल प्रदेश बीचको राजनैतिक सम्बन्ध धमिल्यायो।

द्वन्द्व र शान्ति सम्झौता

बृटिश उपनिवेशको समयसम्म चटगाउँ पहाडी क्षेत्र अशान्त क्षेत्रको रूपमा रहेको थियो। CHT मा उत्पन्न हुने द्वन्द्व र राजनीतिक अस्थिरताको प्रमुख कारण भूमिसम्बन्धी समस्या हो भन्ने निष्कर्ष छ। सन् १९७० देखि CHT को बङ्गलादेश सरकारसँग सशस्त्र द्वन्द्व शुरु भएको थियो तर २ डिसेम्बर १९८७ मा सरकार र CHT बीच शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएपछि सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य भयो। यस शान्ति सम्झौताले CHT भित्र स्वायत्त शासन व्यवस्था अभिवृद्धि गर्ने प्रावधान प्रष्ट उल्लेख गर्‍यो र आदिवासी समुदायको भूमि, भाषा, संस्कृति र धर्मको अधिकारलाई मान्यता प्रदान गर्‍यो।

भूमि प्रशासन व्यवस्था

शान्ति सम्झौताले ल्याएको दरीलो कानूनको बावजुद अझै पनि CHT मा भूमिसम्बन्धी विवादहरू प्रशस्त हुने गरेका छन्। CHT मा भूमि प्रशासनसम्बन्धी दुई वटा व्यवस्थाहरू छन्: एउटा संरक्षित वनको भू-भागसँग सम्बन्धित छ र अर्को बाँकी अन्य भू-भागसँग सम्बन्धित छ। पूरा क्षेत्रफलको २५ प्रतिशतभन्दा कम भू-भाग संरक्षित वनले ओगटेको छ। वातावरण तथा वन मन्त्रालय अन्तर्गत बङ्गलादेश वन विभागले CHT को वन क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्छ भने बाँकी क्षेत्रको व्यवस्थापन राजनीतिक तथा प्रशासनिक निकाय जस्तै: परम्परागत संस्थाको प्रमुख, मुख्य व्यक्ति, कारबारी (गाउँ प्रमुख वा पाको) र व्यवस्थापकीय जिम्मेवारी बोकेका औपचारिक निकायले मिश्रित रूपमा गर्ने गरेको छ।

परम्परागत सरकार

चटगाउँ पहाडी क्षेत्र (CHT) मा महत्वपूर्ण परम्परागत शासकीय संरचना छ। यस अन्तर्गत समुदायका राजाहरू-द्वारा शासन व्यवस्था सञ्चालित छ। यस्ता राजाहरूको अधिकार उनीहरूभन्दा तलका प्रमुख वा कारबारी (गाविस-स्तरका परम्परागत भूमि व्यवस्थापन गर्ने व्यक्ति) तथा सरकारी भूमि अधिकृतहरूमा विभाजन गरिएको हुन्छ। भूमि व्यवस्थापनमा यस्ता व्यक्ति वा निकायहरूले राम्रो भूमिका निर्वाह गरेता पनि बितेको २० वर्षमा जग्गा वितरणमा उनीहरूको भूमिकामा उल्लेखनीय रूपमा कम भएको पाइयो। तथापी, परम्परागत रूपमा स्थापित प्रमुखहरूले सामाजिक समस्याहरू समाधान गर्ने काम गरिरहेका छन्। त्यसले स्थानीय समुदायलाई महत्वपूर्ण तथा गैर-राजनैतिक विश्वास र निर्देशन प्रदान गर्दछ।

CHT मा रहेको परम्परागत र औपचारिक कानूनका बारेमा अझ बढी जानकारीका लागि परिच्छेद ३ हेर्नुहोस्।

परिच्छेद ५: भारत

यस परिच्छेदमा

- भारतमा वातावरणीय न्यायको परिभाषा
- वातावरण संरक्षणप्रति लक्षित संवैधानिक प्रावधानहरू
- भारतमा वातावरणीय कानून तथा अदालतको समीक्षा
- सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा, दून उपत्यका मुद्दा र दिल्ली वायु प्रदूषण मुद्दा

परिचय

हालका वर्षहरूमा भारतमा वातावरणीय न्यायका हिमायतीहरूले ठूला बाँधका कारण विस्थापित आदिवासी समुदायको समस्यादेखि खानी उत्खननका कारण वनमा पर्ने समस्या र यसको संरक्षणसम्मका सवालहरू उठाउँदै आएका छन्। भारतीय न्यायालयले स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बस्न पाउने अधिकार बाँच्न पाउने मौलिक हक अन्तर्गत पर्दछन् भनी गरेको व्याख्या दक्षिण एशियामा नै पहिलो (विश्वमा नै पहिलोमध्ये) पर्दछ। त्यसैगरी मौलिक हकको प्रचलनको लागि सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा एउटा महत्वपूर्ण वकालतको साधन हो भन्ने कुरा पनि अदालती फैसलाहरूद्वारा स्थापित भएको छ।

भारतीय न्यायालयले स्वच्छ, स्वस्थ वातावरणमा बस्न पाउने अधिकार बाँच्न पाउने अधिकार भित्र पर्दछन् भनी गरेको व्याख्या दक्षिण एशियामा नै पहिलो हो।

दार्जिलिङमा धान खेतीको जराहरू

संवैधानिक प्रावधानहरू

भारतीय संविधानमा वातावरण संरक्षणप्रति लक्षित धेरै प्रावधानहरू छन् ।

१. धारा ४८ ए र धारा ५१ ए: सन् १९७६ मा दुईवटा प्रावधानहरू धारा ४८ ए र ५१ ए समावेश गर्न भारतीय संविधानमा संशोधन गरियो । यो संशोधनले वातावरणलाई प्रत्यक्ष असर पार्दछ । धारा ४८ ए मा भनिएको छ “वातावरणको संरक्षण र सुधार तथा राष्ट्रको वन र वन्यजन्तुको संरक्षणको लागि राज्यले प्रयत्न गर्नेछ ।”

राज्यको दायित्व तोक्नुको अतिरिक्त धारा ५१ ए ले भारतका प्रत्येक नागरिकउपर पनि “वन, ताल-तलैया, नदी र वन्यजन्तुलगायत प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण र सुधार तथा अन्य जीवित प्राणीप्रति दयाभाव देखाउनु दायित्व तोकेको छ ।

धारा २१ ले बाँच्न पाउने हक मौलिक हक प्रदान गरेको छ । जसले स्वच्छ सफा वातावरणको अधिकारलाई बुझाउँदछ ।

यो प्रावधानले वातावरणीय संरक्षणको लागि संवैधानिक आधार चिहन्छ भन्ने कुरामा सरकार सचेत रहेको दर्शाउँदछ । त्यसैगरी भारतको संविधानले वातावरण संरक्षणको लागि अन्य विशेष कानूनहरू निर्माणका लागि थुप्रै बाटाहरू खुला गरेको छ ।

२. धारा २१: धारा २१ ले ‘बाँच्न पाउने हक’ मौलिक हक प्रदान गरेको छ । स्वच्छ सफा वातावरणको अधिकारलाई बाँच्न पाउने मौलिक हकको रूपमा व्याख्या गर्नेमा भारतीय न्यायालय पहिलो हो ।

वातावरण संरक्षणका लागि बलिया संवैधानिक तथा कानूनी संयन्त्रहरू हुँदाहुँदै पनि न्यायालयले ती सबैको पर्याप्त मात्रामा प्रयोग गरेको पाइँदैन । तर न्यायालयले धारा २१ अन्तर्गत दायर गरिएको रिट निवेदनलाई नै रोज्दछन् । धारा २१ अन्तर्गत दायर गरिएका रिट निवेदनहरू संविधानमा व्यवस्था गरिएका मौलिक हकको प्रचलनका लागि दायर गरिन्छन् । धारा २१ अन्तर्गत दायर गरिएका मुद्दा र यसको प्रभावका बारेमा सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा शिर्षकमा विस्तारपूर्वक चर्चा गरिएको छ ।

वातावरणीय कानूनहरू

भारतीय वन ऐन १९२७

सन् १९२७ मा जारी गरिएको वन ऐन हालसम्म पनि लागू छ । यो ऐनले वनलाई चार प्रकारमा विभाजन गरेको छ:

- **आरक्षित वन:** सरकारले कुनै विशेष प्रयोजनको लागि संरक्षण गरिराखेको वन जुन सरकारले आफैँ उपभोग गर्न वा संरक्षण गरिराख्न सक्दछ ।
- **ग्रामीण वन:** ग्रामीण समुदायलाई दिइएको आरक्षित वन । त्यस्तो वन क्षेत्रमा राज्य सरकारले संरक्षित वन कायम गर्न र रुख काट्न, खानी संचालन गर्न र अन्य वन-पैदावार प्रयोगमा रोक लगाउन सक्दछ ।
- **संरक्षित वन:** संरक्षणको लागि छुट्याइएको र व्यवसायिक प्रयोगमा रोक लगाइएको वन । संरक्षित वनको संरक्षण नियम बनाई, अनुमति-पत्रको आधारमा वा फौजदारी कारवाही गरी लागू गरिन्छ ।

- **निजी वन:** सरकारबाहेकका अन्य निकायहरूको स्वामित्वमा रहेको वन । यसको प्रयोग र संरक्षण वनको धनीको स्वविवेकमा निर्भर गर्दछ ।

यो ऐन अन्तर्गत वन क्षेत्र वा अन्य कार्यमा प्रयोग नभएको जमीनलाई राज्यले आरक्षित वन घोषणा गर्न र त्यस्तो वनको उत्पादन बिक्री गर्न सक्दछ । आरक्षित वनमा अनधिकृत तवरले रुख ढाल्ने, खानी सञ्चालन गर्ने, पशु चराउने र शिकार खेल्ने जस्ता कार्य गरेमा जरिवाना वा कैद सजाय वा दुवै हुने व्यवस्था छ । वन ऐनको कार्यान्वयन वन अधिकारीहरूद्वारा गरिन्छ । यिनीहरूलाई वनसम्बन्धी कसुरमा साक्षी उपस्थित गराउने, कागजपत्र पेश गर्न लगाउने, खानतलासी आदेश जारी गर्ने, प्रमाण बुझ्ने, छानविन गर्ने जस्ता अधिकार छन् ।

वन (संरक्षण) ऐन १९८०

तीव्र गतिमा भएको वन विनाश र यसले वातावरणमा पारेको नकारात्मक असर रोक्नको लागि सन् १९८० मा केन्द्र सरकारले वन (संरक्षण) ऐन जारी गर्‍यो । यो ऐन सन् १९८८ मा संशोधन भयो । संशोधित ऐनले देहायका कार्य गर्नु अघि केन्द्र सरकारको अनुमति चाहिने व्यवस्था गर्‍यो:

- राज्यले आरक्षित वनको आरक्षण फुकुवा गर्न
- वन क्षेत्रलाई वनको प्रयोजनबाहेक अन्य उद्देश्यको लागि प्रयोग गर्न
- वन क्षेत्र कुनै व्यक्ति वा संस्थालाई दिन
- वृक्षारोपणको लागि वन फडानी गर्न

ऐन अन्तर्गत गठित सल्लाहकार समितिले माथिका विषयहरूमा अनुमति प्रदान गर्दा केन्द्र सरकारलाई सल्लाह प्रदान गर्दछन् ।

जल तथा वायु ऐन

सन् १९७० र १९८० को दशकमा भारतमा जल तथा वायुको समग्र संरक्षणको लागि महत्वपूर्ण ऐनहरू पारित गरियो ।

जल (प्रदूषण रोकथाम तथा नियन्त्रण) ऐन १९७४ “जल प्रदूषण रोकथाम तथा नियन्त्रण गर्न र जलको स्वच्छता कायम गर्नको लागि” आएको हो । यो ऐनले जल प्रदूषणको रोकथाम गर्न, कम गर्न र नियन्त्रण गर्नको लागि केन्द्र र राज्य तहमा ‘प्रदूषण नियन्त्रण बोर्ड’ स्थापना गर्ने व्यवस्था गरेको छ । यी बोर्डहरूलाई निम्न अधिकार रहेको छ:

- यो ऐनको प्रावधानको पालना गरे नगरेको सम्बन्धमा कुनै पनि व्यक्ति वा उद्योगबाट सूचना प्राप्त गर्न
- ऐनको पालना भए नभएको विषयमा छानविनका लागि नमूना संकलन गर्न
- ऐनको पालना भए नभएको निरीक्षण गर्न कुनै पनि स्थानमा प्रवेश गर्न

यो ऐनले ऐनको उल्लंघन भएको पाइएमा दण्ड जरिवाना गराउने र व्यक्तिगत दायित्व बहन गराउने व्यवस्था गरेको छ ।

जल ऐन १९७४ जस्तै वायु ऐन १९८१ को पनि मूल लक्ष्य “वायु प्रदूषणको रोकथाम, नियन्त्रण र कम गर्नु रहेको छ ।” जल ऐन जस्तै वायु ऐनले पनि केन्द्र र राज्य

१९८८ मा संशोधन गरेको वन (संरक्षण) ऐनले राज्य सरकारहरूले आरक्षण फुकुवा गर्न केन्द्र सरकारको अनुमति चाहिने व्यवस्था गरेको छ ।

स्तरका बोर्डहरूको स्थापना गर्ने व्यवस्था गरेको छ । जसको मुख्य अधिकार निम्न छन्:

- वायु प्रदूषणका सम्बन्धमा केन्द्र र राज्य सरकारलाई सल्लाह उपलब्ध गराई वायुको गुणमा सुधार ल्याउने,
- वायु प्रदूषण रोकथाम तथा नियन्त्रण र कम गर्नको लागि योजना बनाई सोको कार्यान्वयन गर्ने,
- वायु प्रदूषण रोकथाम, नियन्त्रण र कम गर्ने कार्यमा लागेका व्यक्तिहरूलाई संगठित गर्ने, तालीम दिने,
- वायु प्रदूषणका सम्बन्धमा सूचना संकलन र प्रवाह गर्ने

त्यसै गरी केन्द्रीय प्रदूषण बोर्डले राज्य प्रदूषण बोर्डहरूलाई प्राविधिक सहयोग र मार्गनिर्देशन गर्छ ।

वातावरणीय संरक्षणको लागि प्रभावकारी संयन्त्र तयार पारेको भएता पनि जल तथा वायु प्रदूषण नियन्त्रण र नियमन गर्नमा असक्षम रहेको भनी यी ऐनहरूको व्यापक आलोचना भएको पाइन्छ । त्यस्तै बोर्डमा विभिन्न निहित स्वार्थ भएकाहरूको बाहुल्यता, विशेषज्ञताको कमी र जनसहभागिताको अभावजस्ता आलोचना भएका छन् । यिनै कमी कमजोरीहरूलाई मध्यनजर गर्दै व्यवस्थापिकाले वातावरण संरक्षण ऐन १९८६ लागू गर्‍यो ।

वातावरण संरक्षण ऐन १९८६

वातावरण संरक्षण ऐन १९८६ (वातावरण ऐन) आउनुको मुख्य उद्देश्य पहिले भइराखेका कानूनहरूमा भएका कमी कमजोरी पूरा गर्नु र वातावरण संरक्षण सम्बन्धमा एउटा सिङ्गो कानून बनाउनु रहेको छ । वातावरण ऐन अन्तर्गत केन्द्र सरकारलाई “वातावरण संरक्षण र सुधार गर्न एवम् वातावरणीय प्रदूषण रोकथाम, नियन्त्रण र कम गर्न” आवश्यक पर्ने सबै उपाय अवलम्बन गर्ने अधिकार छ ।

यो ऐन अन्तर्गत केन्द्र सरकारलाई दिइएको अधिकार अति नै व्यापक छ । संक्षेपमा भन्दा प्रदूषण रोकथाम, नियन्त्रण र कम गर्न आवश्यक सबै उपाय अवलम्बन गर्ने अधिकार केन्द्र सरकारलाई छ ।

- वायु, जल वा माटोको गुणस्तर निर्धारण गर्ने, विभिन्न वातावरण प्रदूषित गर्ने तत्वको अधिकतम स्वीकार्य सीमा निर्धारण गर्ने
- घातक चिजवस्तुको ओसार-पोसार तथा भण्डारण गर्ने तरिका तथा सुरक्षात्मक उपाय निर्धारण गर्ने
- वातावरणीय प्रदूषणले निम्त्याउन सक्ने दुर्घटना रोकथाम गर्ने तरिका तथा सुरक्षात्मक उपाय निर्धारण गर्ने

यो ऐनले वायु तथा जलको गुणसम्बन्धी सीमा तोक्ने अधिकार केन्द्र सरकारलाई प्रदान गरेको छ । यो ऐनले वातावरण प्रदूषणको विषयमा जाँच गर्नको लागि केन्द्र सरकारलाई जुनसुकै उद्योग, घर कम्पाउण्ड तथा अन्य जुनसुकै स्थानमा प्रवेश गरी नमूना संकलन गर्ने अधिकार दिएको छ । यो ऐनले कुनै प्रदूषक कम्पनीको कामदारले जानीजानी वा हेलचक्र्याइका कारण प्रदूषण भएको छ भने त्यस्ता कर्मचारीलाई व्यक्तिगत रूपमा उत्तरदायी बनाउने व्यवस्थासमेत गरेको छ ।

सूचनाको हक ऐन २००५

हालसालै पारित गरिएको सूचनाको हक ऐन २००५ वातावरणीय न्यायको वकालतमा प्रयोग गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावना रहेको छ । यो ऐनअन्तर्गत सरकारले गरेको सार्वजनिक सरोकारको निर्णय वा नीतिको बारेमा जानकारी माग्ने र पाउने अधिकार नागरिकलाई रहेको छ ।

वातावरणीय न्यायका हिमायतीहरूका लागि सूचनामा पहुँच हुनु ज्यादै महत्वपूर्ण हो । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले प्रत्येक नागरिकलाई सूचनामा पहुँच पुऱ्याउँछ र उनीहरूको समुदाय वा जीविकोपार्जनलाई असर पार्ने सरकारी नीति, निर्णय उनीहरूको जानकारीबिना लागू नहुने कुरा निश्चित गर्दछ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले:

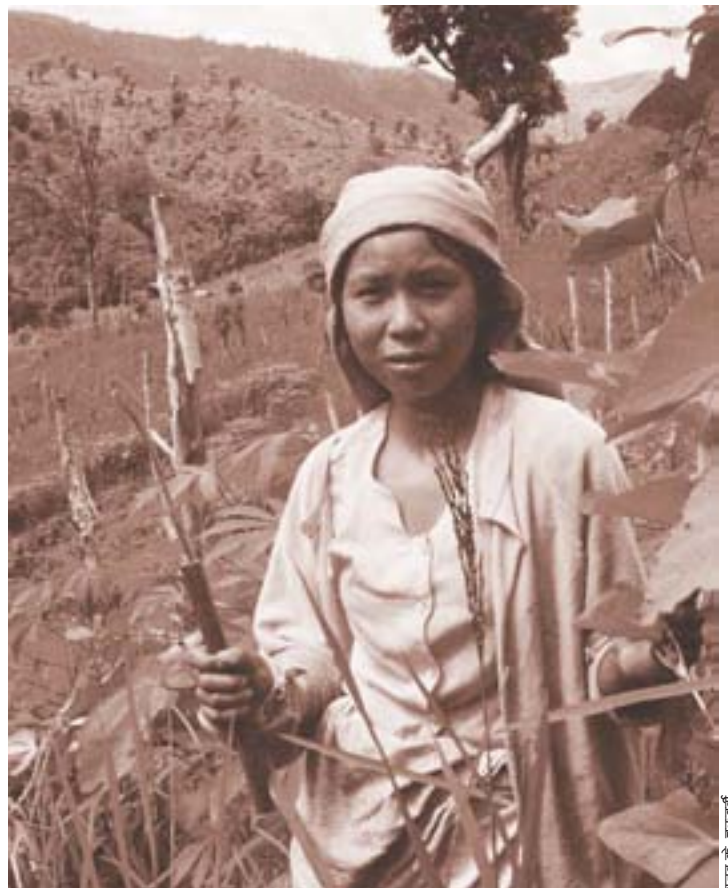
- केन्द्र र राज्य दुवै तहमा पुनरावेदन सुन्नको लागि एक स्वतन्त्र सूचना आयोगको स्थापना गरेको छ जसलाई दण्ड जरिवाना गर्ने समेतको अधिकार छ ।
- दण्ड जरिवाना तोक्ने - सूचना प्रदान गर्न ढिलो भएमा प्रत्येक दिनको जरिवाना र विभागीय कारवाहीको व्यवस्था छ । सूचना माग्नको लागि दिइने निवेदन अस्वीकार गर्ने, गलत सूचना दिने र सूचना नष्ट गर्ने लगायतका कार्य ऐनको उल्लंघन मानिन्छ ।
- यो ऐन केन्द्र सरकार, राज्य सरकार र स्थानीय निकायहरूमा समेत समान रूपमा लागू हुन्छ ।
- सूचना प्रकाशमा आउँदा सार्वजनिक हितमा नकारात्मक असर पर्ने विषयबाहेकका अन्य सबै विषयका सूचनामा पहुँच हुने ।
- विभिन्न प्रकारका सूचनाहरू स्वतः प्रकाशमा ल्याउन सरकारलाई प्रोत्साहित गरेको छ ।

यो ऐन अन्तर्गत कुनै पनि नागरिकले हिन्दी, अंग्रेजी वा स्थानीय भाषामा लिखित वा विद्युतीय माध्यमबाट के कस्तो सूचना प्राप्त गर्न चाहेको हो सो खुलाई निवेदन दिन सक्दछ ।

- त्यस्तो निवेदन सार्वजनिक सूचना अधिकारीलाई सम्बोधन गरी दिनु पर्दछ । उसको अनुपस्थितिमा यस्तो निवेदन जिल्ला आयुक्त मार्फत् सम्बन्धित अधिकारीकहाँ पठाउन सकिन्छ ।
- त्यस्तो सूचना प्राप्त गर्न खोज्नुको कारण खुलाउनु पर्दैन ।
- निवेदन प्राप्त गरेको ३० दिनभित्र त्यस्तो सूचना दिइसक्नु पर्दछ । यो अवधिभित्र सूचना नदिइएमा सूचना दिन अस्वीकार गरेको मानिन्छ ।
- जुनसुकै सामग्री कुनै पनि रूपमा प्राप्त गर्न अनुरोध गर्न सकिने ।

वातावरणीय अदालतहरू

यो ऐनले सरकारले गरेको सार्वजनिक सरोकारको निर्णय वा नीतिको बारेमा जानकारी माग्ने र पाउने अधिकार नागरिकमा सुनिश्चित गरिएको छ ।

चक्रवर्ती सेती गर्दै एक महिला, मेघालय, भारत

वातावरण संरक्षणका लागि विभिन्न ऐन नियमहरू हुनाका साथै ती कतिपय ऐनहरूले वातावरण संरक्षणको लागि संयन्त्रहरूको पनि सृजना गरेका छन् । यी ऐनहरूले वातावरणीय मुद्दाहरू मात्रै हेर्नको लागि अदालतहरू स्थापना गरेका छन् ।

भारतीय संसदले वातावरणीय मुद्दाहरू हेर्नको लागि दुईवटा कानून पारित गरेको छः

- राष्ट्रिय वातावरण न्यायाधिकरण ऐन १९९५
- राष्ट्रिय वातावरण पुनरावेदन निकाय ऐन १९९७

राष्ट्रिय वातावरण न्यायाधिकरण ऐन १९९५ रियो दि जेनेरियोमा भएको संयुक्त राष्ट्रसंघीय वातावरण तथा विकास सम्मेलनको परिणामस्वरूप जारी भएको हो । सम्मेलनबाट पारित भएको एउटा प्रस्तावले वातावरणीय हानी र प्रदूषणका पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति दिने कानूनी संयन्त्र निर्माण गर्न सम्पूर्ण राष्ट्रहरूलाई अनुरोध गरेको थियो ।

वातावरणीय मुद्दाहरू हेर्न भारतमा छुट्टै वातावरणीय अदालतहरू स्थापित गरिएका छन् । भारतीय संसदले वातावरणीय मुद्दाहरू हेर्न दुईवटा कानून पारित गरेको छन्ः राष्ट्रिय वातावरण न्यायाधिकरण र राष्ट्रिय वातावरण पुनरावेदन निकाय

विषाक्त पदार्थहरूको ओसार-पोसार आदिबाट मानिस, सम्पत्ति र वातावरणमा हानी भएमा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नुपर्ने ऐनको उद्देश्य रहेको छ । खासगरी विषाक्त पदार्थको दुर्घटनाका कारण कामदारबाहेक अन्य कुनै व्यक्तिको मृत्यु भएमा वा घाइते भएमा र सम्पत्तिमा क्षति भएमा वा वातावरणीय हानी भएमा ऐनले कठोर दायित्व तोकेको छ । कठोर दायित्व भन्नाले कसैको पनि गल्ती प्रमाणित हुनु नपर्ने व्यवस्था हो । सम्पत्तिको मालिकाले स्वतः त्यस्तो हानीको दायित्व बहन गर्नुपर्दछ ।

यसको अतिरिक्त ऐनले न्यायाधिकरणसमक्ष मुद्दा दायर गर्न जो घाइते भएको हो वा जसको सम्पत्ति हानी भएको हो उ बाहेक वातावरणको क्षेत्रमा कार्य गरिरहेका संघ-संस्थालाई प्रतिनिधिको रूपमा राख्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यसले गर्दा गैर-सरकारी संस्था तथा सार्वजनिक हितमा कार्य गर्ने संस्थालाई पनि न्यायाधिकरणमा मुद्दा दायर गर्ने अधिकार दिएको छ ।

ऐनले न्यायाधिकरणलाई देवानी अदालतसरहको अधिकार दिएको छ तर न्यायाधिकरण देवानी कार्यविधि संहितामा तोकिएका कार्यविधि पालना गर्न बाध्य छैन । केन्द्र सरकारले कानूनी सदस्य र प्राविधिक सदस्य समेत राखी न्यायाधिकरण गठन गर्दछ । यसले गरेका निर्णयउपर सिधै सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्दछ । तर पनि प्राधिकरणलाई जेलको सजाय गर्ने वा कुनै कार्य रोक्न आदेश दिने अधिकार छैन । प्राधिकरणले निवेदकलाई केवल आर्थिक क्षतिपूर्ति मात्र दिन सक्दछ ।

राष्ट्रिय वातावरण पुनरावेदन निकाय ऐन १९९७ ले वातावरणसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूमा पुनरावेदन सुन्नको लागि राष्ट्रिय वातावरण पुनरावेदन निकायको स्थापना गरेको छ । यो निकायले कुनै कार्य गर्नको लागि वातावरणीय अनुमति पाएको ३० दिन भित्रमा सोको विरुद्धमा पुनरावेदन सुन्दछ । पुनरावेदन परेको ८० दिन भित्रमा त्यस्तो मुद्दा छिन्नु पर्ने व्यवस्था छ ।

यो निकाय देवानी कार्यविधिका सबै नियम पालना गर्न बाध्य छैन तर प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तबाट निर्देशित रहेको हुन्छ । यो निकायमा आएका मुद्दाहरू न्यायालयमा दायर भएसरह मानिन्छन् । उदाहरणको लागि यदि कसैले आफ्नो व्यक्तिगत सम्पत्ति नष्ट भएको विषयमा अदालतमा मुद्दा दायर गर्न चाहन्छ भने त्यस क्रममा नियम कानूनले तोकेका सम्पूर्ण कार्यविधि पूरा गर्नेपर्ने हुन्छ । तर वातावरण पुनरावेदन

निकाय अदालतसरह मानिएता पनि त्यस्ता सबै कार्यविधिको पालना गर्नुपर्दैन । तर निकाय वा न्यायाधिशले प्राकृतिक कानूनको सिद्धान्त वा अर्को शब्दमा निष्पक्षताको नियमलाई पालना गर्नुपर्दछ ।

ऐनको मनसाय बमोजिम राष्ट्रिय वातावरण पुनरावेदन निकाय प्रभावकारी हुन सकेको छैन । मार्च २००५ मा यो निकायको स्थापना भएको सात वर्षभन्दा बढी भइसकेको छ । यस अवधिमा निकायमा जम्मा १५ वटा मुद्दा परेका छन् भने सन् २००४ मा एउटा पनि मुद्दा नपरेको स्थिति छ । यस निकायमा प्रायः कम्पनीहरूले आफूलाई स्वीकृति दिन इन्कार गरेको विरुद्धमा मुद्दा दायर गर्ने गरेका छन् (जुन निकायको क्षेत्राधिकार बाहिर पर्दछ) । यसै गरी गैर-सरकारी संस्था र नागरिकले वातावरणीय प्रदूषणको विरुद्धमा मुद्दा दायर गर्दछन् ।

निकायको क्षेत्राधिकार र क्षमताको विषयमा जनचेतनाको कमी छ भने यसको अतिरिक्त निकायले गैर-सरकारी संस्थाद्वारा दायर गरिएका मुद्दाहरूलाई सहज रूपमा लिने गरेको छैन । कतिपय अवस्थामा स-साना कुरा जस्तै: मुद्दा दायर गर्न एक दिन ढिला भएमा मुद्दा दर्ता गर्न अस्वीकार गर्ने गरेको पाइन्छ । माथि उल्लेख गरेजस्तो यो निकाय कठोर कार्यविधिगत नियमद्वारा संचालन नहुनु पर्नेमा सो नभइरहेको अवस्था छ ।

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा

अदालतको भूमिका

धारा २१ को प्रयोग गरी दायर गरिने सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाले वातावरणीय संरक्षणमा बढी मद्दत पुऱ्याएको छ । भारतमा सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा “विशुद्ध रूपमा संवैधानिक कानूनको विषय हो जसअन्तर्गत सर्वोच्च अदालत (जसले रिट निवेदनउपर सुनुवाई गर्न सक्दछ) वा अन्य कुनै क्षेत्रीय उच्च अदालतको रिट क्षेत्राधिकारको प्रयोग गरिन्छ ।”

सर्वप्रथम भारतमा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा भारतीय सर्वोच्च अदालतको मानव अधिकारको विधिशास्त्रबाट विकसित भएको हो । शुरुवातमा यो केही मात्रामा न्यायाधीशको अगुवाई र उत्प्रेरणामा विकास भएको हो । यसले वैधानिकताको संकटबाट गुज्रनु परेता पनि सर्वोच्च अदालतले वितरणात्मक न्याय वा सामाजिक न्याय प्राप्तिको काम गरेको छ ।

अदालतले आफै सक्रिय भूमिका निभाएकोले अदालतको न्याय प्रदान गर्ने पद्धतिमा केही परिवर्तन आएको छ । अदालतहरू परम्परागत वैयक्तिक हकद्वैया (मुद्दा दायर गर्ने अधिकार) को धारणाबाट समुदायमुखि सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाहरूमा केन्द्रित भएका छन् । कुनै व्यक्ति प्रत्यक्ष रूपमा पीडित नहुन पनि सक्दछ तर पनि विस्तारित हकद्वैयाको कारणले गर्दा सामाजिक चेतनाको कारण व्यक्ति वा समूहले भारतको सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्दछन् । खासगरी अदालतहरूले निम्न धारणा राखेको पाइन्छ:

क) कुनै निश्चित समुदायका व्यक्तिको हित वा हक अधिकार प्रभावित भएका हुन्छन् । त्यसैले त्यस्ता व्यक्तिहरूले राज्यका विरुद्धमा मुद्दा दायर गर्न सक्ने गरी हकद्वैया विस्तारित भएको हो ।

- ख) प्रशासनद्वारा कानून र नीतिहरूको प्रभावकारी प्रचलन गर्न नसकेका कारण पनि व्यक्ति तथा समुदाय सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा लिई अदालत प्रवेश गर्दछन् ।
- ग) जसले सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा दायर गर्दछन्, उनीहरूले जनहितको लागि काम गरेका हुन्छन् र यस्ता व्यक्ति वा समूहहरूलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्छ । त्यसैले अदालतले साँगुरो हकद्वेया र प्राविधिक नियमका आधारमा त्यस्ता मुद्दा अस्वीकार गर्नु हुँदैन ।

धारा २१ र दून भ्याली मुद्दाको भूमिका

न्यायालयले सक्रीय अवधारणा लिएर संविधानको धारा २१ लाई विस्तार गरी स्वच्छ र सफा वातावरणलाई पनि मौलिक हकको रूपमा समावेश गरेको छ । धारा २१ मा भनिएको छ “कुनै पनि व्यक्तिलाई कानूनले तोकेको कार्यविधि बमोजिम बाहेक उसको जीवन र नागरिक स्वतन्त्रताबाट बञ्चित गरिने छैन ।”

न्यायालयले पहिलो पटक बाँचन पाउने हकलाई विस्तार गर्दै वातावरणीय संरक्षण पनि यस अन्तर्गत पर्दछ भनी सन् १९८५ को *हरल लिटिगेशन एण्ड इन्स्टाइटलमेन्ट सेन्टर विरुद्ध स्टेट अफ उत्तर प्रदेश* वा दून भ्याली मुद्दामा इंगित गरेको छ । यो मुद्दा देहरादूनको खानी क्षेत्रको चुन-ढुङ्गाको उत्खननको विषयमा परेको थियो । उक्त क्षेत्रको पर्यावरणीय सन्तुलन खल्बल्याउने बताउँदै सर्वोच्च अदालतले उक्त चुनढुङ्गा खानी बन्द गर्ने आदेश दिएको थियो । यो मुद्दामा अदालतले प्रष्ट रूपमा धारा २१ को उल्लेख गरेको छैन तर पनि अदालतले उल्लेख गरेको अधिकार धारा २१ अन्तर्गत नै परेको प्रष्ट रूपमा देखिन्छ । यस दून भ्याली मुद्दाले भविष्यमा वातावरणीय संरक्षणको मौलिक हकको प्रचलनको लागि रिट निवेदन दिन सकिने बाटो खुला गरिदियो ।

१९८५ को दून भ्याली मुद्दामा न्यायालय आफूले पहिलो पटक बाँचन पाउने हकलाई बिस्तार गर्दै वातावरणीय संरक्षण पनि यसभित्र पर्दछ भन्ने कुरा इंगित गर्‍यो ।

अदालत सन् १९८७ को *टि. दामोदर राओ विरुद्ध एस. ओ. म्युनिसियल कर्पोरेशन*को मुद्दामा दून भ्याली मुद्दाभन्दा एक कदम अगाडि बढेको पाइन्छ । यो मुद्दामा भारतीय जीवन बिमा निगम र आयकर विभाग, हैदरावादले मनोरञ्जनात्मक क्षेत्रमा रहेको आफ्नो स्वामित्वमा रहेको जग्गामा विकासको योजनाको विपरित आवासीय भवन बनाउन खोजेको तर अदालतले उक्त जग्गा उनीहरूको स्वामित्वमा रहेता पनि उक्त क्षेत्र मनोरञ्जनात्मक क्रियाकलापको लागि पार्क बनाउन आरक्षित हुनाले उनीहरूले उक्त जग्गामा केवल मनोरञ्जनात्मक पार्क बनाउन मात्र प्रयोग गर्न सक्दछन् भन्ने आदेश दिएको थियो ।

यो मुद्दाको महत्व यसमा भएको फैसलामा नभई फैसलामा पुग्नको लागि अदालतले पर्यावरण र वातावरणको जुन प्रासङ्गिक चर्चा गरेको छ त्यसमा रहेको छ । अदालतले पहिलो पटक प्रष्ट शब्दमा सफा वातावरणमा बस्न पाउने हक मौलिक हक हो भनी किटान गरेको छ । अदालतकै शब्दमा “वातावरणीय प्रदूषण वा बिनाशका कारण वायुमण्डलमा मन्द विष भरिनु संविधानको धारा २१ को उल्लंघन हो ।” स्वच्छ वातावरणको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा दावी गर्नुका अलावा अदालतले “वातावरणीय सन्तुलनलाई खल्बल्याउने व्यक्ति वा सरकारका क्रियाकलापलाई रोक्दै संविधानको उद्देश्यको परिपूर्तिको लागि कार्य गर्नु अदालतको वैधानिक कर्तव्य हो” भनी बोलेको पाइन्छ ।

दिल्ली वायु प्रदूषण मुद्दाहरू

दिल्लीमा डिजल इन्धनको प्रयोग रोकनको लागि पनि सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा दायर गरेको पाइन्छ। अदालतले आफ्ना फैसलाहरूमा दिल्लीमा बसदेखि टेम्पोसम्मका ठूलो मात्रामा चल्ने सवारी साधनले फैलाउने वायु प्रदूषणको कारण दिल्लीमा बस्ने नागरिकहरूको स्वास्थ्यमा ज्यादै ठूलो हानी पुगेको कुरा उल्लेख गरेको छ।

तथ्यहरू

जब सन् १९८५ मा दिल्लीको वायु प्रदूषणको विषयमा पहिलो मुद्दा दायर भयो त्यसबेला दिल्लीमा मात्र वायु प्रदूषणका कारणले उत्पन्न हुने समस्याले प्रतिवर्ष १०,००० व्यक्तिको मृत्यु हुने अनुमान गरिएको थियो। दिल्लीको वायु प्रदूषणले जनस्वास्थ्यमा पारेको नकारात्मक असरबाट चिन्तित हुँदै दिल्लीको वायु प्रदूषण घटाउनको लागि उचित कदम चाल्नको लागि माग गर्दै उक्त मुद्दा दायर गरिएको थियो। अदालतले उक्त मुद्दामा सुनुवाई गर्दै दिल्ली प्रशासनलाई यातायातका साधनहरूबाट भएको वायु प्रदूषण कम गर्न विस्तृत कदमहरू चाल्न आदेश गर्‍यो।

आदेश

विभिन्न अध्ययनहरूको परिणामस्वरूप अदालतले सन् १९८४ मा दिल्ली, बम्बै, कलकत्ता र मद्रासमा प्रयोग हुने सम्पूर्ण इन्धनबाट सिसा हटाउनको लागि आदेश गर्‍यो। त्यसपछि, यहि नीतिलाई कायम गर्दै सन् १९८६ मा दिल्लीमा चल्ने सम्पूर्ण सरकारी यातायातका साधनलाई ग्याँस (CNG) मा परिणत गर्नुपर्ने आदेश गर्‍यो। त्यस्तै १९८८ मा अदालत एक कदम अगाडि बढ्दै दिल्लीमा चल्ने सम्पूर्ण डिजल बसहरूलाई सन् २००१ मार्च सम्ममा CNG मा परिणत गरिसक्नुपर्ने आदेश जारी गर्‍यो। यो मुद्दामा केन्द्र सरकारभन्दा अदालतले ज्यादै छिटो र व्यापक रूपमा काम गर्‍यो।

कार्यविधिगत नियमहरूमा लचकता

अदालतले यो सवाललाई सन् १९८७ को *एम. सि. मेहता विरुद्ध यूनियन अफ इण्डिया* भएको मुद्दामा स्पष्टसँग सम्बोधन गरेको छ। श्री मेहता सर्वोच्च अदालतमा वकालत गर्ने कानून व्यवसायी हुन् र उनले वातावरणीय सवालहरूमा एक दर्जनभन्दा बढी मुद्दाहरू दायर गरेका छन्। यो १९८७ को मुद्दामा अदालतले भनेको छ, मौलिक हकको प्रचलनको विषयमा हेर्दा त्यसको अन्तरवस्तुलाई हेरिन्छ न कि रूप। जब जनहितका लागि कुनै व्यक्ति अदालतमा आउँछ भने उसले रिट निवेदन नै दायर गर्नुपर्छ भन्ने छैन। उसले अदालतलाई सम्बोधन गरेर केवल एउटा साधारण निवेदन दिन सक्छ। अदालत अगाडि भन्दछ- कार्यविधि केवल न्याय प्राप्तीको आधार हो र जसका कारण गरीब र सीमान्तकृत वर्ग न्यायको पहुँचबाट वञ्चित हुनुहुँदैन। अदालतले जोड दिँदै भनेको छ “यो अदालत नियमित रिट निवेदन नै हुनुपर्दछ भन्दैन र सार्वजनिक हितप्रति सरोकार राख्ने व्यक्ति वा समूहले सबैको हितको लागि लेखेको एउटा पत्र नै अदालतको क्षेत्राधिकारलाई आकर्षित गर्न पर्याप्त छ।”

साधारण पत्रलाई स्वीकार गर्नुका अलावा अदालतले बोलेको छ- त्यस्तो पत्र अदालत वा प्रधान न्यायाधीशलाई नै सम्बोधन गरी लेखिएको हुनुपर्छ भन्ने छैन, त्यस्तो पत्र जुनसुकै न्यायाधीशलाई सम्बोधन गरिएको भए पनि हुन्छ। प्रायः यस्ता पत्रहरू गरीब र पिछडिएका वर्गबाट आउँछन् र उनीहरूले केवल आफ्नो राज्यबाट आएका न्यायाधीशलाई मात्र चिनेका हुन्छन्। प्रत्येक नागरिकलाई स्तरयुक्त जीवन जिउने अधिकार छ र यस्तो अधिकारको प्रचलन जनहितमा काम गर्ने व्यक्तिहरू तथा समुदायको प्रयासबाट मात्र सम्भव छ भनी अदालतले प्रष्टसँग बोलेको छ।

परिच्छेद ६: नेपाल

यस परिच्छेदमा

- नेपालमा वातावरणीय न्यायको परिचय
- बाँच्न पाउने हक सृजना गर्ने संवैधानिक प्रावधानहरू
- नेपालमा वातावरणीय कानूनको समीक्षा
- सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा, स्वच्छ वातावरणको हक र गोदावरी मार्बल मुद्दा

परिचय

नेपालका बहुसंख्यक गरीब जनता उच्च हिमाली भेगको ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्छन्। यस्ता क्षेत्र दूर्गम तथा सहज पहुँच नभएका छन्। तसर्थ नेपालमा सीमान्तकृत भन्नाले केवल वर्ग, जाति, आदिवासी तथा धार्मिक अल्पसंख्यकलाई मात्र बुझाउँदैन। सीमान्तकृत भन्नाले मूल प्रवाहबाट अलग्याइनुलाई पनि जनाउँदछ। त्यसैगरी असमानुपातिक वातावरणीय भारको धारणामा पनि नेपालमा अन्य दक्षिण एशियाली राष्ट्रहरूभन्दा केही फरक रहेको छ। दक्षिण एशियाका प्रायः ग्रामीण भेगका महिलाहरूले पिउने र खाना पकाउने पानी धेरै टाढाबाट ओसारु पर्ने हुन्छ। नेपालमा हिमाली समुदायका बासिन्दाको कठोर जीवनयापन र मूल प्रवाहबाट अलग्याइनुले यो भारलाई ठूलो मात्रामा बढाएको छ।

व्यापक वातावरणीय कानूनको निर्माण गर्न नेपाल केही सुस्त देखिन्छ तर कानूनको विकासमा सुस्तता देखिएता पनि न्यायालय भने निकै सक्रिय रहेका छन्। वातावरणीय

नेपालका सीमान्तकृत भन्नाले केवल वर्ग, जाति, आदिवासी तथा धार्मिक अल्पसंख्यकलाई मात्र बुझाउँदैन, यसले मूल प्रवाहबाट अलग्याउनुलाई समेत बुझाउँदछ।

नेपालमा वातावरण प्रदूषण गर्दै डिजेल ट्रक

संरक्षणको बारेमा न्यायालय लगातार बोलिरहेको छ । नेपालको न्यायालयले 'स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई मौलिक हक' भनी घोषणा गरेको छ ।

संवैधानिक प्रावधानहरू

वि.सं. २०४७ को नेपालको संविधानले बाँच्न पाउने अधिकार र स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ ।

१ माघ २०६३ मा नेपालमा 'नेपालको अन्तरिम संविधान' लागू गरियो र यसले नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ लाई खारेज गर्‍यो । देशको राजनीतिक प्रणालीमा परिवर्तन प्रक्रिया चलिरहेको छ र छिटै नै देशमा नयाँ संविधान बन्नेछ । तर पनि कुनै नयाँ संविधानमा अन्तरिम संविधानका प्रावधानहरू समाविष्ट गरिन्छन् र पूर्ववर्ती संविधानका उस्तै संवैधानिक प्रावधानका व्याख्याहरू पनि समावेश गरिन्छन् । त्यसैले अन्तरिम संविधानका सम्बन्धित मुख्य प्रावधानहरूलाई छोटकरीमा तल प्रस्तुत गरिएको छ । सन् २०४७ को संविधानको धारा १२ (१) मा 'कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण हुनेछैन र मृत्युदण्डको सजाय हुने गरी कुनै कानून बनाइने छैन' भनिएको छ र गोदावरी मार्बलको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले स्वच्छ र सफा वातावरणको हकलाई पनि समावेश गर्ने गरी व्याख्या गरेको छ । यसलाई अन्तरिम संविधानमा अरु बढी जोड दिइएको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले नेपाली जनताका निम्न हक अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ:

१. धारा १२ (१): संविधानको धारा १२ (१) ले प्रत्येक व्यक्तिको नागरिक अधिकारको स्वतन्त्रताको प्रत्याभूत गरेको छ । यो प्रावधानको व्याख्या गर्दा अदालतहरूले सर्वोच्च अदालतले गोदावरी मार्बल मुद्दामा प्रतिपादन गरेको नजिरलाई ध्यानमा राखी गर्नेछन् ।
२. धारा १६ (१): संविधानको धारा १६ (१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकको प्रत्याभूति गरेको छ । स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई मौलिक हकको रूपमा मान्यता दिई यो अन्तरिम संविधानका निर्माताहरू एक कदम अगाडि बढेका छन् जुन हक गोदावरी मार्बलको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले बाँच्न पाउने हकको व्याख्या गरी विस्तार गरिएको थियो । यो संवैधानिक प्रावधानले शहरी क्षेत्रको वातावरणीय प्रकोपको असमानुपातिक वितरणलाई सम्बोधन गर्नमा दूरगामी प्रभाव पार्ने देखिन्छ ।
३. धारा ३५ (५): संविधानको निर्देशक नीतिहरूमा वातावरणीय संरक्षणप्रति राज्यको प्रतिबद्धता प्रतिबिम्बित भएको छ । वातावरणीय संरक्षणको लक्ष्यलाई धारा ३५ (५) मा अझ बढी जोड दिई भनिएको छ, राज्यले:-
 - वातावरण स्वच्छ राख्न आवश्यक व्यवस्था गर्नेछ ।
 - भौतिक विकासका क्रियाकलापले वातावरणमा पार्ने प्रतिकूल असर रोकथाम गर्नेछ ।
 - राज्यले वातावरण तथा दुर्लभ वन्यजन्तुको विशेष संरक्षणमा प्राथमिकता दिनेछ ।
 - राज्यले वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण, दीगो उपयोग र त्यसबाट प्राप्त लाभमा समान बाँडफाँडको व्यवस्था गर्नेछ ।

जैविक स्रोतहरूको संरक्षण र यस्ता स्रोतहरूको उपयोगबाट प्राप्त हुने लाभको समन्यायिक वितरण सुनिश्चित गर्नको लागि धारा ३५ (५) को विशेष महत्व छ ।

४. धारा ३५ (१८): संविधानको धारा ३५ (१८) मा भनिएको छ, “मुलुकमा विद्यमान परम्परागत ज्ञान, सीप र अभ्यासको पहिचान र संरक्षण गर्दै त्यसलाई आधुनिकीकरण गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।” नेपालको संविधानमा समुदायका परम्परागत ज्ञान, सीपको संरक्षण गर्ने प्रावधान राखिएको यो पहिलो पटक हो ।

५. धारा १०७: संविधानको धारा १०७ मा सर्वोच्च अदालतको अधिकारक्षेत्रको व्यवस्था गरिएको छ । यसमा २ वटा ज्यादै महत्वपूर्ण प्रावधान रहेका छन् ।

- यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकउपर अनुचित बन्देज लगाइएकोले वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून यो संविधानसँग बाँझिएको हुँदा सो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरी पाउँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ ।
- निम्न अवस्थाहरूमा सर्वोच्च अदालतले सबै आवश्यक तथा उपयुक्त आदेश वा रिट जारी गर्न सक्नेछः
 - यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलन गराउन
 - अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनको लागि
 - सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरूपणको लागि

सार्वजनिक सरोकारको मुद्दाको लागि धारा १०७ को प्रयोग अनिवार्य छ । यो धाराले प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो हक अधिकारको प्रचलनको लागि रिट निवेदन दायर गर्न र सर्वोच्च अदालतलाई मौलिक हक अधिकारको पालना गराउने अधिकार प्रदान गरेको छ ।

वातावरणीय कानून

नेपालको सबैभन्दा विस्तृत वातावरणसम्बन्धी कानून ‘वातावरण संरक्षण ऐन २०५३’ हो । यो ऐन २ वटा वातावरणीय नीति तथा कार्ययोजना (नेपाप) र नेपाप-दोश्रो पछि आएको हो ।

नेपाल वातावरणीय नीति तथा कार्ययोजना (नेपाप) [NEPAP]

नेपालमा पहिलो वातावरणीय नीति तथा कार्ययोजना सन् १९८३ मा आएको हो र यसले सन् १९८२ मा भएको दीगो विकासको शिखर बैठकद्वारा पारित एजेण्डा २१ का उद्देश्यहरूलाई आत्मसात गरेको थियो ।

नेपापका उद्देश्यहरू निम्न विषयहरूमा केन्द्रित रहेका थिए:

- वातावरणमा नकारात्मक असर पार्ने कच्चा पदार्थ तथा प्रक्रियाको सकेसम्म कम प्रयोग गरी दीगो विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने

नेपालको मुख्य वातावरणीय कानून वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ हो ।

- गरिबी तथा जनसंख्या वृद्धि कम गर्ने
- सरकारी नीति, कानून र नियामक संरचनाहरूमा सुधार गर्ने
- विकासको मूल प्रवाहमा महिला तथा अन्य सीमान्तकृत वर्गको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने

यो कार्ययोजनाले वातावरणीय असरहरूको आधारमा विभिन्न सवालहरूलाई सम्बोधन गरेको थियो। जस्तो गरिबीले वातावरणमा पार्ने प्रभाव।

तर पनि यो कार्ययोजनाको कार्यान्वयन भने कठिन थियो। यो कार्ययोजनाले विभिन्न प्रशासनिक सवालहरूलाई पनि समावेश गरेकोले यसको कार्यान्वयन भन्नु कठिन बन्न पुग्यो। उदाहरणका लागि, वातावरणमा गरिबीले पार्ने असरजस्ता विषयहरूमा कार्य गर्न गरिबी निवारण र वातावरणीय संरक्षणमा कार्य गर्ने प्रशासनिक निकायहरूसँग समन्वय आवश्यक पर्दछ।

नेपाप-दोस्रो (NEPAP-II)

नेपापले भोगेका समस्याहरू समाधान गर्नको लागि सन् १९८६ मा थप कार्ययोजना नेपाप-दोस्रो तयार गरियो। नेपाप-दोस्रोले निम्न तीन क्षेत्रमा कार्यान्वयनका लागि प्राथमिकता अनुसार परियोजना पहिचान गर्नुका साथै विस्तृत कार्ययोजना तयार पार्‍यो:

- वन
- जलस्रोत र
- उद्योग

नेपाप-दोस्रोले कुनै निश्चित क्षेत्रमा परियोजना कार्यान्वयन गर्नका लागि कुनै सार्वजनिक वा निजी संस्थालाई अनुमति दिएको छ।

वातावरण संरक्षण ऐन २०५३

वातावरण संरक्षण ऐन नेपालमा बनेको पहिलो विस्तृत वातावरणीय कानून हो। यो ऐन तल उल्लेख भए समेतका वातावरणीय समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न बनाइएको हो:

- वायु तथा जल प्रदूषण मापदण्ड लागू गर्न
- तोकिएका योजनाहरूको लागि वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) अनिवार्य गर्न
- सरकारी निकाय र सरोकारवालाहरूबीच उत्तरदायित्व र अधिकारको प्रष्ट प्रत्यायोजन गर्न

ऐनले आर्थिक विकास र वातावरणीय विनासको अन्योन्याश्रित सम्बन्धलाई स्पष्ट रूपमा स्वीकार गरेको छ। ऐनको प्रस्तावनामा विशेष जोड दिदै भनिएको छ “स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण कायम गर्न र प्राकृतिक स्रोतको समुचित उपयोग र व्यवस्थापनबाट वातावरण संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकाले” यो ऐन बनाइएको हो। त्यसैगरी प्रस्तावनामा आर्थिक विकास र वातावरण संरक्षणबीचको अन्योन्याश्रित सम्बन्धबाटै दीगो विकास हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ।

वातावरण संरक्षण
नियमावलीले प्राथमिक
वातावरणीय परीक्षण तथा
वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन
गर्नु पर्ने आयोजनाहरूको
विस्तृत व्यवस्था गरेको छ।

यो ऐनमा निम्न कुराहरूको व्यवस्था गरिएको छः

- विकास आयोजनाबाट वातावरणमा पर्ने नकारात्मक असरहरू पर्ने नदिन र कम गर्नको लागि अपनाउनु पर्ने कार्यविधि
- वातावरण संरक्षणका लागि जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय र अन्य निकायहरूलाई आवश्यक कानूनी अधिकार प्रदान गर्ने

यो ऐनले आयोजनाहरूको प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण तथा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। ऐनले “कसैले पनि वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल प्रभाव पार्ने गरी वा जनजीवन र जनस्वास्थ्यका लागि खतरा हुन सक्ने किसिमले प्रदूषण सृजना गर्न नपाउने” कुराको प्रष्ट व्यवस्था गरेको छ।

वातावरण संरक्षण नियमावली २०५४

वातावरण संरक्षण नियमावली वातावरण संरक्षण ऐनसँगै पारित भएको हो। नियमावलीले प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण तथा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नेपनि आयोजनाहरूको बारेमा विस्तृत व्यवस्था गरेको छ। वातावरणीय निरीक्षक, वातावरणीय संरक्षण क्षेत्रको स्थापना र क्षतिपूर्ति दिने सम्बन्धमा नियममा व्यवस्था गरिएको छ।

तर अझैसम्म पनि यी नीतिनियम र यसको कार्यान्वयनको बीचमा ठूलो अन्तर रहेको छ। विकास कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्दा वातावरणीय चासोहरूलाई उचित रूपमा सम्बोधन गर्ने एकीकृत संयन्त्रको अभाव नै सबैभन्दा ठूलो समस्या हो। यसको अतिरिक्त विभिन्न क्षेत्रगत प्रयासहरूका बीचमा उचित समन्वय र त्यसको असरहरूको बारेमा ध्यान पुऱ्याइँदैन। संस्थाहरूको क्षमता अत्यन्त नै सीमित रहने र सम्बन्धित निकायमा पर्याप्त मात्रामा तालीम प्राप्त कर्मचारी र आर्थिक स्रोतको अभाव रहने गरेको छ।

वन ऐन २०४९

वि.सं. २०१३ सालभन्दा अगाडि धेरैजसो वन परम्परादेखि नै सार्वजनिक सम्पत्तिको रूपमा व्यवस्थित थिए। निजी वन जंगल राष्ट्रियकरण ऐन २०१३ ले वनलाई सरकारको क्षेत्राधिकारमा समावेश गर्‍यो। तत् पश्चात् वन ऐन २०१८ र वन संरक्षण (विशेष व्यवस्था) ऐन २०२४ लगायतका वन ऐनहरू निर्माण भए।

वि. सं. २०१३ सालमा वन जंगल राष्ट्रियकरण गरिएपछि भएको वन विनास रोकथामको लागि सरकारले सन् १९७० को दशकमा पञ्चायत वन नियमावली तथा पञ्चायत संरक्षित वन नियमावली लागू गर्‍यो। यी नयाँ नियमहरूले स्थानीय पञ्चायतलाई व्यवस्थापन योजना बनाउन र त्यस्ता वनहरूको व्यवस्थापनको केही भाग आफूले लिन सक्ने व्यवस्था गर्‍यो। सन् १९८० मा पञ्चायत नियम पुनः संशोधन भयो र सामुदायिक वनको अवधारणालाई समावेश गरियो तर पनि वन क्षेत्र विस्तार को लागि वृक्षारोपणलाई नै प्रमुख महत्व दिइयो।

वन ऐन २०४८ र वन नियमावली २०५१ ले पहिलेको वन ऐन २०१८ को स्थान लियो। वन ऐन २०४८ ले वनलाई विस्तृत रूपमा परिभाषित गर्दै निम्न वन क्षेत्रलाई समेटेको छः

वन ऐन २०४९ ले उपभोक्ता समिति र सामुदायिक वन सम्बन्धी अवधारणा राखेको छ।

- सीमाङ्कन गरिएको वा नगरिएको
- वन सीमाना भित्र पर्ने सीमसार क्षेत्र, आवाद नगरिएको भूमि वा दर्ता नगरिएको वनले घेरिएको जग्गा
- वनको छेउछाउमा तथा वनभित्र रहेका बाटो, पोखरी, ताल वा खोलानाला र बगर

यो ऐनले सरकारलाई राष्ट्रिय वनको कुनै भाग विशेष वातावरणीय, वैज्ञानिक वा साँस्कृतिक महत्वको वा अन्य विशेष महत्व भएको लागेमा त्यस्तो राष्ट्रिय वनको भागलाई संरक्षित वनको रूपमा घोषणा गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ। त्यसै गरी ऐनले सरकारलाई निम्न कार्य गर्नसक्ने गरी अधिकार प्रदान गरेको छ:

- राष्ट्रिय वनको कुनै भागलाई संरक्षण र विकास गर्दै कच्चा पदार्थ उत्पादनका लागि उद्योगहरूलाई दिन सक्ने
- वन-पैदावारको उत्पादन वृद्धि गरी बिक्री गर्नको लागि रुख रोप्न
- पर्यटन उद्योग संचालन गर्न वा कृषि वनको अवधारणा कार्यान्वयन गर्न

सामुदायिक वन नीति

वन ऐन २०४५ ले औपचारिक रूपमा 'उपभोक्ता समूह' र 'सामुदायिक वन' को अवधारणालाई कानूनमा आत्मसात गर्‍यो। यो वन ऐनको परिणाम स्वरूप:

- जिल्ला वन अधिकृतहरूले राष्ट्रिय वनको कुनै पनि भाग उपभोक्ता समूहलाई संरक्षण, प्रयोग र व्यवस्थापनको लागि हस्तान्तरण गर्न सक्दछन्।
- समुदायले आफ्नो वन-पैदावार बिक्री वितरण गर्न सक्दछन्।

यो नयाँ वन ऐनले सामुदायिक वनको सम्बन्धमा विस्तृत नीति बनाएको छ। हालको ऐन नियममा जमीन माथिको अधिकार र सो जमीनमा रहेको जैविक स्रोतलाई छुट्याउन सकिने व्यवस्था गरेको छ।

नयाँ ऐन अन्तर्गत (राष्ट्रिय निकुञ्ज र आरक्ष बाहिर) कानूनी रूपमा वनलाई निम्न बमोजिम निजी वा राष्ट्रिय वनको रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ:

- यदि जमीन र त्यहाँ रहेका रुख, बोट विरुवा दुवै निजी भएमा त्यस्तो वन निजी वन हुने।
- यदि जमीन राज्यको अधिनमा छ तर त्यसमा रहेको वन सम्पदाको व्यवस्थापन कुनै संगठित संस्था राज्य समेतमा निहित छ भने त्यस्तो वन राष्ट्रिय वन हुने।

नेपालमा सामुदायिक वनको दीगो विकास र प्रयोगको लागि दुई प्रकारका नीतिहरू छन्: नियामक र आर्थिक नीतिहरू।

- **नियामक नीतिहरू** भन्नाले ऐन नियमका कानूनी प्रावधानहरू पर्दछन्। यी नियमहरूले निम्नबमोजिम व्यवस्था गरेका छन्:
 - सामुदायिक वनमा गर्न हुने र गर्न नहुने कार्यहरू
 - वन-पैदावारको प्रयोगमा कसको अधिकार रहने भन्ने विषय
 - राष्ट्रिय वनको एक भागलाई सामुदायिक वनको रूपमा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई हस्तान्तरण गर्दा कस्तो प्रक्रिया अपनाउनु पर्दछ भन्ने लगायतका विषय।

नेपालमा सामुदायिक वनलाई प्रत्यक्ष असर पार्ने नीतिको उदाहरणहरूमा वन ऐन २०४८ र वन नियमावली २०५१ पर्दछन् ।

- **आर्थिक नीतिहरू** अन्तर्गत सामुदायिक वनको व्यवस्थापनमा लगाइएको कर र प्रदान गरिएको सहायता पर्दछन् । यस अन्तर्गत निम्न कुराहरू पर्दछन्:
 - सामुदायिक वन क्षेत्रको खालि ठाउँमा रुख रोपेमा प्रति हेक्टर २००० रूपैयाँ र प्रति बोटको बेर्ना उत्पादन गरेमा सरकारले रु. १ अनुदान दिने व्यवस्था छ ।
 - राष्ट्रिय वनबाट प्राप्त हुने काठमा सरकारले २० प्रतिशत बिक्री कर लगाउने व्यवस्था छ । तर सामुदायिक वनबाट प्राप्त हुने काठमा यस्तो कर लगाइँदैन ।
 - वनबाट प्राप्त हुने सबै प्रकारका काठमा सरकारले १५ प्रतिशत मूल्य अभिवृद्धि कर लगाउने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तो कर काठ खरिदकर्ताले तिर्नुपर्ने भएता पनि त्यसको भार सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहमा पर्दछ किनकी त्यस्तो काठ सरकारबाहेक अरुलाई बेच्दा उनीहरूले कम मूल्य प्राप्त गर्दछन् ।
 - त्यसैगरी गैर-काष्ठ वन-पैदावारमा ०.५ प्रतिशत निकासी कर लाग्ने व्यवस्था छ ।

सम्बन्धित सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा

नेपालमा वातावरणीय हक अधिकारलाई प्रत्यक्ष रूपमा असर पार्ने र सफा र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई मान्यता दिने फैसला भएका गोदावरी मार्बल मुद्दा र थापा विरुद्ध जिल्ला वन कार्यालय, मोरङ समेत भएका दुइवटा मुद्दाहरू रहेका छन् ।

गोदावरी मार्बल मुद्दामा सफा र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई संविधानको धारा १२(१) अन्तर्गत मौलिक हक हो भनी निर्णय गरिएको छ । त्यसैगरी यस फैसलामा प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित नभएका गैर-सरकारी संस्था र व्यक्तिहरूले पनि मुद्दा दायर गर्न सक्दछन् र गोदावरी क्षेत्रको वातावरण संरक्षणको लागि कानून तर्जुमा गर्नु भनी सरकारको नाममा निर्देशनात्मक आदेशसमेत जारी भएको छ ।

पहिलेको उजाद भूमिमा सामुदायिक वन, नेपाल

गोदावरी मार्बल मुद्दा

सूर्य प्रसाद शर्मा हुड्देल विरुद्ध गोदावरी मार्बल उद्योग समेत भएको मुद्दामा प्रतिपादित नजिरले अदालतहरूलाई वातावरण संरक्षणको पक्षमा निर्णय दिन बाटो खोलिदियो। गोदावरी मार्बल मुद्दामा अदालतले खासगरी तीन वटा सवालहरूलाई सम्बोधन गर्‍यो (१) सफा र स्वस्थ वातावरणको हक संविधानअन्तर्गत बाँच्न पाउने मौलिक हक हो, (२) वातावरण संरक्षणको क्षेत्रमा कार्य गरिरहेका व्यक्ति तथा संस्थाले अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्ने, र (३) कानूनको तर्जुमा गर्नु/बनाउनु भनी अदालतले आदेश जारी गर्न सक्ने।

मौलिक हक

संविधानले प्रत्याभूत गरेका वा मान्यता दिएको हक अधिकार नै मौलिक हक हुन्। संविधानले प्रदान गरेका मौलिक हकको विरुद्ध व्यवस्थापिकाले कुनै कानून बनाउन सक्दैन। स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई मौलिक हकको मान्यता दिइएपछि यसले वातावरण संरक्षणको महत्व बढाउनुका साथै सबै नागरिकको सफा तथा स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकको सुनिश्चितता प्रदान गर्दछ।

मुद्दा दायर गर्ने अधिकार

परम्परागत रूपमा हेर्दा जो व्यक्तिलाई कुनै कार्यद्वारा प्रत्यक्ष असर परेको छ उसैले मात्र अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्दछ। गोदावरी मार्बल मुद्दा दायर गर्ने व्यक्ति तथा संस्था वातावरणीय असरबाट प्रत्यक्ष रूपमा असर परेका पक्ष थिएनन् तर पनि उनीहरूको वातावरणीय विषयमा चासो भएका कारण मुद्दा दायर गरिएको थियो।

आदेश जारी गर्न सक्ने अदालतको अधिकार

यो मुद्दामा रहेको अर्को सवाल न्यायपालिका र व्यवस्थापिका बीचको अधिकारको सन्तुलन पनि हो। यदि अदालतले व्यवस्थापिकीय कानून विपरित कानून बनाउन सक्दछन् भने न्यायपालिकाले केवल विधायिकी कानूनको पालनाको सुनिश्चितता गर्ने मात्र नभई आफै कानून बनाउन सक्दछ। वातावरणीय परिप्रेक्षमा यसको मतलब वातावरणीय संरक्षणमा न्यायालयले गरेका फैसला विधायिकी कानून सरह बन्दछन् भन्ने हो।

फैसला

गोदावरी मार्बल मुद्दामा अदालतले तीनवटै सवालहरूमा वातावरणीय मुद्दामा लागेका सक्रिय कार्यकर्ताको पक्षमा फैसला गर्‍यो।

- अदालतले सफा र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा १२(१) मा प्रदत्त बाँच्न पाउने हक अन्तर्गत पर्दछ भनी निर्णय गर्‍यो।
- वातावरणीय संरक्षणको विषय सार्वजनिक सरोकारको सवाल हो र संविधानबमोजिम पनि त्यस्ता विषयमा सबै नागरिकको साझा अधिकार हुन्छ, त्यसैले वातावरण संरक्षणमा चासो राख्ने सबै व्यक्तिलाई मुद्दा दायर गर्ने अधिकार हुन्छ भनी निर्णय गर्‍यो। तसर्थ प्रत्यक्ष वातावरणीय असर नपरेका गैर-सरकारी संस्था तथा व्यक्तिलाई पनि मुद्दा दायर गर्न दिइयो।
- सर्वोच्च अदालतले सरकारका नाममा जल, वायु, ध्वनि र वातावरणका साथै गोदावरीको वातावरण संरक्षण गर्नको लागि आवश्यक कानूनको तर्जुमा गर्नु भनी आदेश जारी गर्‍यो।

अदालतले यदि गोदावरी क्षेत्रको वातावरणीय सन्तुलन कायम गरिएन र उक्त क्षेत्रको वातावरण मार्बल उद्योगका कारण भन्नु बिग्रन गएमा “सार्वजनिक हितको दृष्टिकोणबाट सम्झौता रद्द गरिनु पर्दछ” भनी प्रष्ट्यायो। मुद्दा दायर गर्न पाउने सवालमा अदालतले भनेको छ “वातावरणीय सवाल कुनै व्यक्ति विशेषसँग मात्र सम्बन्धित विषय नभई यो सार्वजनिक सरोकारको विषय हो। वातावरणीय विनाशले कुनै निश्चित क्षेत्रमा मात्र प्रभाव नपारी समग्र परिवेश र राष्ट्रलाई असर पार्दछ।” त्यसैले “वस्तुतः पर्यावरणीय समस्या सामुहिक चासोको विषय भएको र नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ८८(२) मा प्रयुक्त भएको सार्वजनिक हक भन्ने शब्दले नेपाल अधिराज्यका

सर्वसाधारण जनता वा कुनै समुदायमा कानून वा संविधान अन्तर्गत सामुहिक रूपमा नीहित रहेको त्यस्तो हकको बोध गराउँछ ।”

वातावरणीय न्यायको दृष्टिले महत्व

गोदावरी मार्बल मुद्दाले वातावरणीय न्यायका कार्यकर्ताहरूलाई २ वटा महत्वपूर्ण प्रावधान प्रदान गर्दछः

१. वातावरणीय विवादहरूमा अदालतमा मुद्दा दायर गर्न समर्थ व्यक्ति तथा संस्थाले समुदायको तर्फबाट मुद्दा दायर गर्न सक्दछन् ।
२. स्वच्छ तथा सफा वातावरणको अधिकार मौलिक हक हो त्यसैले वातावरणीय हानीबाट मारमा परेका समुदायले अदालतमा मौलिक हकको प्रचलनको लागि मुद्दा दायर गर्न सक्दछन् । यसको मतलब उद्योग संचालनको अनुमति दिएकै भएता पनि यदि समुदाय उद्योगबाट निस्केको प्रदूषणबाट पीडित छन् भने उनीहरूले त्यस्तो प्रदूषण गर्ने उद्योग बन्द गर्न मुद्दा दायर गर्न सक्दछन् ।

थापा विरूद्ध जिल्ला वन कार्यालय मोरङ्ग समेत

थापा विरूद्ध जिल्ला वन कार्यालय मोरङ्ग समेत भएको मुद्दामा अदालतले विकास र व्यक्तिको अधिकार भन्दा वातावरणीय संरक्षणलाई प्राथमिकता दिएको छ ।

उक्त मुद्दामा थापाको उद्योगलाई सरकारले अन्यत्र सार्ने निर्णय गरेपछि उक्त निर्णयबाट निजको मौलिक हक हनन् भयो वा भएन भन्ने मूल विषयवस्तु रहेको थियो ।

नेपाल सरकारले काठको चोरी निकासी, वन फडाँनी रोक्नको लागि थापाको उद्योग वन सीमाबाट टाढा सार्ने निर्णय गरेको थियो । अदालतले थापाको उद्योग जहाँ संचालित थियो त्यही संचालन गर्न पाउने अधिकारभन्दा वन संरक्षण र प्रदूषण मुक्त वातावरण कायम गर्ने विषयलाई बढी महत्व दिई निर्णय गरेको थियो ।

फैसला

अदालतको फैसलामा भनिएको छ “नियमावली सबैका लागि समान रूपले लागू हुन्छ र थापाले मात्र नभई कसैले पनि वन सीमाको नजिक उद्योग राख्न पाउँदैन त्यसकारण यसले थापाको कुनै प्रकारको मौलिक हकमा आघात परेको देखिएन ।”

अदालतले नेपालको संविधान र वन ऐन २०४५ लाई उद्धृत गर्दै वातावरणको सन्दर्भमा नयाँ सोच र धारणाको विकास भएको उल्लेख गरेको छ । भौतिक विकासलाई भन्दा वातावरणीय स्वच्छता र वन, वन्यजन्तु, वनस्पतिको संरक्षणलाई प्राथमिकता दिइनु पर्दछ भनी भनेको छ ।

वातावरणीय न्यायको दृष्टिले महत्व

यो मुद्दा निम्न २ कारणहरूले गर्दा महत्वपूर्ण छः

१. यस मुद्दाले वातावरणीय संरक्षण र प्रदूषणमुक्त वातावरणको महत्वलाई पुनः विशेष जोड दिएको छ ।
२. वातावरण संरक्षण र विकासका बीचमा जारी द्वन्द्वका विषयमा अदालतले विकासलाई भन्दा वातावरण संरक्षणलाई प्राथमिकता दिइनुपर्दछ भनी बोलेको पाइन्छ ।

सब्दार्थ-सूची

सन्दर्भ-सूची

- Abraham, C.M. (1999) Environmental Jurisprudence in India. Boston: Martinus Nijhoff Publishers
- Anderson, M.R. (1999) Access to Justice and Legal Process: Making Legal Institutions Responsive to Poor People in LDCs. London: British Institute of International and Comparative Law. URL: <http://www.undp.org/governance/cd/documents/716.pdf>
- Bleie, T. (2005) Tribal Peoples, Nationalism and the Human Rights Challenge: The Adivasis of Bangladesh. Dhaka: The University Press Limited
- Bullard, R.D. (1990) Dumping in Dixie: Race, Class, and Environmental Quality. Boulder: Westview Press
- Bullard, R.D. (ed.) (1993) Confronting Environmental Racism, Voices from the Grassroots. Cambridge: South End Press
- Chander, S. (1995) Justice V.R. Krishna Iyer on Fundamental Rights and Directive Principles. New Delhi: Deep & Deep Publications
- Chaudhary, R.P. (2000) 'Forest Conservation and Environmental Management in Nepal: A Review.' In Biodiversity and Conservation. 9(9):1235-1260
- Chowdhury, B.H. (2002) Building Lasting Peace: Issues of the Implementation of the Chittagong Hill Tracts Accord. Paper from Program in Arms Control, Disarmament, and International Security, University of Illinois at Champagne-Urbana, August 2002, Dhaka, Bangladesh
- Cole, L.W.; Foster, S.R. (2001) From the Ground Up: Environmental Racism and the Rise of the Environmental Justice Movement. New York: New York University Press
- Dutta, R.; Yadav, B. (2005) Supreme Court on Forest Conservation. Delhi: Universal Law Publishing Co. PVT. Ltd.
- Ellsworth, L.; White, A. (2003) Case 8: Nepal's Forestry Law of 1993 Changes Property Rights: A Timeline. United Kingdom: Ford Foundation. URL: <http://www.fordfound.org/elibrary/documents/515/034.cfm>
- Environment Protection Council (1993) Nepal Environmental Policy and Action Plan. Kathmandu: His Majesty's Government of Nepal
- Farooque, M.; S.R. Hasan, (1996) Laws Regulating Environment in Bangladesh. Dhaka: Bangladesh Environmental Lawyers Association
- Fazal, M.A. (2000) Judicial Control of Administrative Action in India, Pakistan and Bangladesh. Allahabad, India: Law Book Co.
- Fisher, M. (1995) 'Environmental Racism Claims Brought Under Title VI of the Civil Rights Act.' In Environmental Law, 25(2)
- Foster, S. (1998) 'Justice from the Ground Up: Distributive Inequalities, Grassroots Resistance, and the Transformative Politics of the Environmental Justice Movement.' In California Law Review, 86(4): 775-841
- Gain, P. (ed.) (1998) Bangladesh: Land, Forest and Forest People. Dhaka: Society for Environment and Human Development
- Gledhill, A. (1955) Fundamental Rights in India. London: Stevens
- Gopalakrishnan, C.; Hussain, S.; Pradhan, K. (eds) (2004) Environment for All. Kathmandu: PANOS Institute South Asia
- Govil K. (1999) Forest Resources of Nepal — Country Report. Rome: United Nations Food and Agricultural Organization (FAO). URL: http://www.fao.org/documents/show_cdr.asp?url_file=/docrep/007/ae154e/ae154e00.htm
- Harding, A. (1996) Access to Environmental Justice in Africa and Asia. London: SOAS. URL: <http://www.sussex.ac.uk/Units/gec/ph3summ/anderso3.htm>
- Hodgson, S. (2004) Land and Water — The Rights Interface. Rome: FAO. URL: http://www.fao.org/documents/show_cdr.asp?url_file=/docrep/007/j2601e/j2601e00.htm

- Kanel, K. (1998) Policy Reform and Local Participation in Forestry: A Case Study from Nepal. Nepal: The World Bank. URL: <http://srdis.ciesin.columbia.edu/cases/nepal-008.html>
- Khan, N.A. (2001) The Vision and Visage of the Chittagong Hill Tracts. Dhaka: Government of Bangladesh and Bangladesh Resource Center for Indigenous Knowledge
- Krishnan, B.J. (2000) Customary Law. Ootacamund: Save Nilgiris Campaign. URL: <http://www.india-seminar.com/2000/492/492%20b.%20j.%20krishnan.htm>
- Lee, N.; George, C. (2000) Environmental Assessment in Developing and Transitional Countries. London: John Wiley and Sons, Ltd.
- Leelakrishnan, P. (1999) Environmental Law in India. Delhi: LexisNexis
- Ministry of Population and Environment (1988) Environmental Strategies and Policies for Industry, Forestry and Water Resource Sectors. Kathmandu: Ministry of Population and Environment, His Majesty's Government of Nepal
- Narrain, A.; Liang, L.; John, M.; Malhotra, N. (2001) Conference Report: Alternative Lawyering in India. Bangalore: Alternative Law Forum. URL: http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/law/elj/lgd/2001_2/alf/
- Perry, A. (2001) Lawyers in Urban Development: Providing a Means to an End? London: Law, Social Justice and Global Development (LGD). URL: http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/law/elj/lgd/2001_2/perry/
- Rahman, A.A.; Haider, R.; Huq, S. (eds) (1995) Environment and Development in Bangladesh. Dhaka: University Press Ltd.
- Rahman, M. (ed.) (2006) The Garos: Struggling to Survive in the Valley of Death. Dhaka: Empowerment Through Law of the Common People
- Rao, M. (2002) Public Interest Litigation in India: A Renaissance in Social Justice. Delhi: Eastern Book Company
- Razzaque, J. (2004) Public Interest Environmental Litigation in India, Pakistan and Bangladesh. The Hague: Kluwer Law International
- Rosencranz, A.; Divan, S.; Noble M.L. (1991) Environmental Law and Policy in India: Cases, Materials and Statutes. Bombay: N.M. Tripathi
- Roy, R.D. (2002) Land and Forest Rights in the Chittagong Hill Tracts. Kathmandu: ICIMOD
- Roy, R.D. (2004) 'Challenges for Juridical Pluralism and Customary Laws of Indigenous Peoples: The Case of the Chittagong Hill Tracts, Bangladesh.' In Arizona Journal of International and Comparative Law, 21(1): 113-182
- Sahamannay, U. (2001) People's Report on Bangladesh Environment. Dhaka: The University Press Ltd
- Saharay, M. (2000) Public Interest Litigation and Human Rights in India. Allahabad: Premier Pub. Co
- SAMATA (2001) Surviving a Minefield: An Adivasi Triumph - A landmark Supreme Court Judgement Restoring the Rights of Tribals. Hyderabad: SAMATA
- Singh, R.B.; Misra, S. (eds) (1996) Environmental Law in India: Issues and Responses. Delhi: Delhi University
- Stephens, C.; Bullock, S.; Scott, A. (2001) Environmental Justice, Rights and Means to a Healthy Environment for All: Special Briefing Paper Number 7. London: ESRC Global Environment Change Programme. URL: http://www.foe.co.uk/resource/reports/environmental_justice.pdf
- Thakur, K. (1997) Environmental Protection Law and Policy in India. Delhi: Eastern Book Company
- Van Schendel, W.; Mey, W.; Dewan, A.K. (2000) The Chittagong Hill Tracts: Living in a Borderland. Dhaka: The University Press
- Yang, T. (2002) 'Melding Civil Rights and Environmentalism: Finding Environmental Justice's Place in Environmental Regulation.' In 26th Harvard Environmental Law Review, 1

अनुसूचीहरू

अनुसूची १: कानूनी शब्दावली

संविधान: संविधान भनेको देशको मुख्य, आधारभूत दस्तावेज हो । जसले देशमा सरकारको गठन गर्ने व्यवस्थाबारे प्रष्टाइएको हुन्छ । यो सबैभन्दा उच्च कानूनी दस्तावेज हो । संविधानका प्रावधानसँग बाभ्ने गरी कुनै कानून वा नियम पारित गर्न सकिदैन ।

संवैधानिक व्यवस्था: संवैधानिक व्यवस्थाले राज्यको केही बाध्यात्मक दायित्वको व्यवस्था गरेको हुन्छ जुन राज्यले संविधान बमोजिम गर्नेपर्छ । *निर्देशक सिद्धान्तमा हेर्नुहोस् ।*

प्रतिवादी: प्रतिवादीलाई प्रतिउत्तर दिने व्यक्ति पनि भनिन्छ, जसको विरुद्धमा कानूनी व्यवस्था गरिएको हुन्छ । सार्वजनिक सरोकारको मुद्दामा प्रतिवादी सरकार वा सरकारी संस्था वा एक वा एकभन्दा बढी उद्योग अथवा निर्माण विकास कार्यक्रमहरू हुन सक्छन् ।

निर्देशक सिद्धान्त: निर्देशक सिद्धान्त संविधानमा नै रहेको हुन्छ र संविधानको व्यवस्थाभन्दा फरक पनि हुन्छ । निर्देशित सिद्धान्तले राज्यले गर्नुपर्ने कामको बाटो देखाउँछ तर यसले राज्यका लागि बाध्यात्मक अवस्था सृजना गर्दैन । *संवैधानिक व्यवस्थामा हेर्नुहोस् ।*

मौलिक हकहरू: मौलिक हक संवैधानिक व्यवस्थाद्वारा व्यक्तिको लागि प्रदान गरिएको अधिकार हो । यी अधिकारहरूलाई सरकारको कुनै कार्यले उल्लंघन गर्न सक्तैन । यी सबै अधिकारहरू सबै व्यक्तिहरूलाई बराबर लागू हुन्छ । यीमध्ये धेरै कम अधिकारमात्र मौलिक हकका रूपमा स्वीकार गरिएको हुन्छ । यसमा धेरैजसो जीवनको अधिकार, समानताको अधिकार, जीविकोपार्जन गर्न पाउने अधिकार र गोप्यताको अधिकार पर्दछन् ।

उत्तरदायित्व: उत्तरदायित्व भनेको कुनै काम गर्न वा नगर्नका लागि रहेको कानूनी उत्तरदायित्व हो । कुनै व्यक्ति वा संस्थाले गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व पूरा गरेन भने सृजना हुने कानूनी कारवाहीको भागीदारी यसभित्र पर्छ । *कठोर दायित्व हेर्नुहोस् ।*

मुद्दाको कानूनी प्रक्रिया: मुद्दाको कानूनी प्रक्रियाभित्र अदालतमा फिराद-पत्र दर्ता गर्ने र त्यसउपर कारवाही गर्ने प्रक्रिया पर्दछ । यस प्रक्रियामा अदालतमा मुद्दा दर्तादिखि मुद्दाको अदालती प्रक्रियामा हुने कुनै पनि कार्य/प्रक्रियाहरू पर्दछन् ।

हकद्वेया: कानूनी प्रक्रिया गर्न पाउने हकमा हेर्नुहोस् ।

आफैमा लागू हुन नसक्ने: निर्देशित सिद्धान्त तथा सन्धिहरू कि त आफै लागू हुने खालका हुन्छन् कि हुँदैनन् । आफै लागू हुन नसक्ने भन्नाले ती निर्देशित सिद्धान्त तथा सन्धिहरू हुन्, जुन लागू गर्न नयाँ कानून बनाउनु पर्दछ । *आफै लागू हुन सक्नेमा हेर्नुहोस् ।*

निवेदक: मुद्दा दर्ता गरेर वा सूचना दिएर अदालती कार्यका कार्य शुरू गर्ने एक जना व्यक्ति वा व्यक्तिलाई निवेदक भनिन्छ ।

प्रो. बोनो पब्लिको: प्रो बोनो पब्लिको भन्नाले सार्वजनिक (सबैको हितको लागि) हितका लागि गरिने कार्यलाई बुझाउँछ ।

कार्यविधि कानून: कार्यविधि कानून मुद्दा गर्ने प्रक्रियासँग सम्बन्धित नियमहरूको आधारमा बनेको कानून हो । यी कानूनहरूले कस्तो सूचना अदालतसमक्ष प्रस्तुत गर्ने र कहिले गर्ने भन्ने व्यवस्था गरेको हुन्छ । यसभित्र कुनै सरवान व्यवस्था नभई खाली प्रक्रिया मात्र रहेको हुन्छ । त्यो देवानी कार्यविधि कानूनसँग सम्बन्धित हुन्छ ।

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा: कहिलेकाही यसलाई सामाजिक कार्यको मुद्दा पनि भनिन्छ । सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाले सार्वजनिक इच्छाको पक्षको प्रतिनिधित्व गरी एउटा मुद्दाको रूप ग्रहण गरेको हुन्छ । अपराध वा नागरिकको व्यक्तिगत विषयसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूभन्दा प्रायः यो फरक हुन्छ । सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा सरकारसँग निर्देशित वा सरकारको कार्यप्रति केन्द्रित हुन्छन् । उदाहरणका लागि: सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाले सरकारप्रति केन्द्रित हुन्छन् जसमा सरकारलाई काम गर्न अनुरोध गर्ने, कुनै संरचना बनाउन रोक्ने, अथवा प्रदूषण रोक्ने मापदण्ड बनाउन लगाउने हुन्छ, यस्तो मुद्दा व्यक्ति विरुद्ध लागू हुँदैन । तर पनि यो संस्थागत व्यक्ति जस्तै: उद्योगका विरुद्ध लागू गर्न सकिन्छ ।

आफै लागू हुने: निर्देशित सिद्धान्त र सन्धिहरू आफै लागू हुन वा नहुन सक्छन् । आफै लागू हुने भन्नाले अरु कुनै कानून नबनाई वा लागू नगरी आफै स्वतन्त्र रूपमा लागू हुने व्यवस्था हो । आफै लागू नहुने विषय हेर्नुहोस् ।

विद्यमानता र कानूनी प्रक्रियामा पाउने हक: मुद्दा गर्न पाउने हकले कानूनी प्रक्रिया (हकद्वैया) को विद्यमानता खोज्दछ, त्यो अदालतमा मुद्दा दर्ता गर्नको लागि आवश्यक हुन्छ । हकद्वैया एक देश र अर्को देश वा एक अदालत र अर्को अदालतमा फरक-फरक हुन्छ । सामान्यतया यहाँ, मुद्दा गर्ने व्यक्तिको कुनै न कुनै रूपमा अधिकारमाथि आघात परेको हुन्छ । वातावरणीय विषयमा मुद्दा गर्नका लागि तेस्रो पक्षको हकको बारेमा खुल्ला व्याख्या हुन आवश्यक छ । तेस्रो पक्षको हकद्वैया हेर्नुहोस् ।

कठोर उत्तरदायित्व: कठोर उत्तरदायित्वभित्र कुनै पनि व्यक्तिलाई उसले गरेको गलति प्रमाणित नभइकन नै कानूनी दायित्व पूरा गर्न लगाइन्छ । उदाहरणको लागि: यदि कुनै ठाउँमा कुनै दुर्घटना भयो भने त्यस ठाउँको जग्गाको धनीका आधारमा वा उद्योगका आधारमा उ आफै संलग्न नभए पनि उसले उत्तरदायी हुनुपर्छ भने त्यो कठोर उत्तर-दायित्व हुन्छ । धेरै खतरायुक्त उद्योगका धनीहरू कठोर उत्तरदायित्वका विषयवस्तु बन्न सक्छन् । उत्तरदायित्व हेर्नुहोस् ।

सो मोटो (Suo Moto): न्यायालयले आफ्नै सक्रीयतामा गर्ने कुनै पनि काम सो मोटो (Suo Moto) कार्यहरू हुन् । सो मोटो निवेदन, उदाहरणको लागि कुनै निवेदन जुन न्यायाधीश आफैले वा अदालतको अधिकृतले शुरु गरेको हुन्छ । यसमा अन्य स्वतन्त्र व्यक्तिले निवेदन गरेको हुँदैन ।

तेस्रो पक्षको हकद्वैया: तेस्रो पक्षको हकद्वैयाभित्र यसलाई तेस्रो पक्षले मुद्दा गर्छ जसलाई प्रत्यक्ष असर नपरेको हुन पनि सक्छ तर उनीहरूको सारभूत सरोकारको मुद्दा हुनुपर्छ, उदाहरणको लागि वातावरणवादी गैर-सरकारी संस्थाहरू । हकद्वैयाको भाग हेर्नुहोस् ।

रिट: अदालतले लिखित रूपमा राज्यको वा अरु कुनै कानूनी अख्तियारवाला संस्थालाई कुनै कार्य गर्नका लागि दिएको प्रभावकारी आदेश हो ।

रिट निवेदन: अदालतमा रिट आदेश जारी गर्न माग गर्दै दिइएको निवेदन । *रिट हेर्नुहोस्* ।

उत्प्रेषणको रिट: कुनै काममा प्रश्न चिन्ह खडा भयो भने उत्प्रेषणको रिट दर्ता गरिन्छ । उदाहरणको लागि कुनै कार्यले विवाद उत्पन्न गर्‍यो तर काम समाप्त भइसकेको छ र निवेदक उक्त विषयमा अदालतबाट पुनरावलोकन गर्न चाहन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा उत्प्रेषणको रिट दर्ता गरिन्छ तर प्रशासकीय निकायको काम कारवाहीमा उच्च अदालतले पुनरावलोकन गरोस् भन्ने चाहनासहित निवेदकले दर्ता गरेको रिटलाई उत्प्रेषणको रिट भनिन्छ । *रिट हेर्नुहोस्* ।

परमादेशको रिट: सार्वजनिक पद धारण गरेका व्यक्तिले पूरा गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व पूरा नगरेमा सो कार्य गराउनका लागि दर्ता गरिने रिटलाई परमादेशको रिट भनिन्छ । उदाहरणको लागि कानून बमोजिम वातावरण संरक्षण अधिकृतले वातावरण संरक्षणको लागि प्रदूषणको नमूना लिएर जाँच गर्ने काम गरेनन् भने सो कार्य गराउन उनी विरुद्ध परमादेशको रिट निवेदन दिन सकिन्छ । *रिट हेर्नुहोस्* ।

निषेधाज्ञाको रिट: कुनै काम समाप्त भइनसकेको अवस्थामा सो कार्यउप प्रश्नचिन्ह खडा भयो भने यस्तो काम रोक्न निषेधाज्ञाको रिट दर्ता हुन्छ । यो रिट पुनरावेदन अदालतले आफ्ना मातहतका अदालत अथवा कानूनी अधिकृतभन्दा बाहेकको व्यक्ति वा संस्था जो शक्तिमा छ, त्यसका विरुद्ध कुनै काम रोक्नका लागि प्रयोग गरिन्छ । निषेधाज्ञा, उत्प्रेषणको विपरित कुनै घर बनाउन स्वीकृति दिनुभन्दा अगाडि हुन्छ । *रिट हेर्नुहोस्* ।

अनुसूची २: सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको समीक्षा

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा भनेको के हो ?

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा गैर-परम्परागत प्रकृतिको कानूनी कार्य हो । जसको प्रयोगबाट सार्वजनिक मौलिक हक र सरोकारको रक्षा गर्न सकिन्छ । यसमा समुदायको सामुहिक हकको सवाल हुन्छ र त्यसमा कुनै एक व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष र खास असर नपरेको हुन सक्छ ।

सामुदायिक सरोकारका मुद्दा अन्य परम्परागत कानूनी कारवाही भन्दा निम्न तीन प्रकारबाट भिन्न छन्:

१. सामुदायिक सरोकारका मुद्दा सार्वजनिक हितलाई असर पार्ने मौलिक हकको रक्षामा मात्र केन्द्रित हुन्छन् (जस्तो कि बाँच्न पाउने हक) र व्यक्तिगत सवाल निरूपण गर्नको लागि यसको प्रयोग गर्न सकिन्न ।
२. सार्वजनिक हितको प्रतिनिधित्व गर्दै कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाद्वारा सामुदायिक सरोकारका मुद्दा दायर गर्न सकिन्छ ।
३. सामुदायिक सरोकारका मुद्दा सरकारी निकाय वा अन्य नीति निर्णय गर्ने निकायका विरुद्धमा दायर गर्न सकिन्छ र यो व्यक्ति विशेषका विरुद्धमा दायर गर्न सकिदैन । तर पनि यो संगठित संस्था, जस्तै रासायनिक मल कम्पनी आदिका विरुद्धमा दायर गर्न सकिन्छ ।

सामुदायिक सरोकारका मुद्दा किन एउटा प्रभावकारी साधन हो ?

विभिन्न कारणहरूले गर्दा सामुदायिक सरोकारका मुद्दा एउटा कानूनी फड्को हो:

१. यदि विषयवस्तु सार्वजनिक सरोकारको छ भने, कुनै व्यक्तिले पनि मुद्दा दायर गर्न सक्ने हुनाले सामुदायिक सरोकारका मुद्दाले न्यायपालिकामा सर्वसाधारणको पहुँच अभिवृद्धि गर्दछ ।
२. यदि असफल नै भएता पनि सामुदायिक सरोकारका मुद्दाले सार्वजनिक सरोकार वा अधिकारको हनन्को विषयमा ध्यानाकर्षण गराउँदछ । यसलाई आमसंचार र सामुदायिक चेतना अभिवृद्धिको एउटा साधनको रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

वातावरणीय सवालको क्षेत्रमा सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा प्रभावकारी साधन हो । सासवामु निम्न कारणहरूले आवश्यक छ:

१. सार्वजनिक अधिकारी र निकायहरू साधन, स्रोत, कर्मचारी वा विशेषज्ञताको अभावका कारण वातावरणीय प्रणालीको रेखदेख गर्न नसकिरहेका हुन सक्छन् ।
२. राजनीतिक दबाव वा अन्य कारणहरूले गर्दा रेखदेख गर्ने निकाय कारवाही गर्न अनिच्छुक हुन सक्छन् वा आफूले नियन्त्रण गर्नुपर्ने क्रियाकलापलाई बढावा दिइरहेका हुन सक्छन् ।
३. नागरिकलाई वातावरणीय संरक्षणमा निगरानी गर्ने काम सुम्पेर सासवामुले सरकारी निकायहरूको भारलाई कम गर्दछ ।
४. वातावरणीय सवालहरूका साथै प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग तथा पहुँच बढाउने विषयमा सासवामुको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

सामुदायिक सरोकारका मुद्दाका फाईदाहरु के के छन् ?

१. सामुदायिक सरोकारका मुद्दा जोसुकैले पनि दायर गर्न सक्छन् र यो यति अनौपचारिक छ कि केही मुद्दाहरुमा हातैले लेखेको चिठीबाट पनि मुद्दाको शुरुवात गर्न सकिन्छ । यसले गर्दा अदालतमा धेरै जनताको पहुँच बढाउनुका साथै अदालती प्रक्रियालाई सामान्यीकरण गर्न यसले मद्दत गरेको छ ।
२. सामुदायिक सरोकारका मुद्दा प्रत्यक्ष रूपमा कुनै निश्चित न्यायाधीशसमक्ष पेश गर्न सकिन्छ जसले गर्दा उक्त सवालले तुरुन्त अदालतलाई ध्यानाकर्षण गर्न सक्छ । वातावरणीय मुद्दाहरुमा समयको ज्यादै ठूलो महत्व हुन्छ किनभने दिन बित्दै जाँदा वातावरणमा भन् नराम्रो असर परिरहेको हुन्छ । सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको प्रयोगले प्रत्येक न्यायाधीशलाई मुद्दा फैसला गर्न ठूलो मात्रामा स्वतन्त्रता पनि प्रदान गर्छ ।
३. मौलिक हक हनन् भएका विषयमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दा सर्वोच्च अदालत वा उच्च अदालतमा सोझै दायर गर्न सकिन्छ । परम्परागत रूपमा मुद्दाहरु सबैभन्दा पहिले जिल्ला अदालतमा दायर गर्नुपर्दछ र त्यसपछि मात्र पुनरावेदन र त्यसपछि सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्न सकिन्छ । मौलिक हक हनन् भएको अवस्थामा सामुदायिक सरोकारका मुद्दाका विभिन्न प्रक्रियाहरु अपनाउनु पर्दैन ।

सामुदायिक सरोकारका मुद्दाका सीमाहरु के के छन् ?

१. सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको एउटा ठूलो फाईदा अदालतको स्वतन्त्रता हो । तर पनि यो एउटा ठूलो सीमा पनि हो । कुनै असहयोगी न्यायाधीश कहाँ मुद्दा परेमा निजले चाहेमा मुद्दा तुरुन्तै खारेज गर्न सक्छ ।
२. सामुदायिक सरोकारका मुद्दा केवल सरकार वा सरकारी निकायका विरुद्धमा मात्र दायर गर्न सकिन्छः
 - सामुदायिक सरोकारका मुद्दा कुनै व्यक्ति विशेषका विरुद्धमा दायर गर्न सकिदैन ।
 - त्यसैले केही देशहरु र केही अवस्थामा नीजि कम्पनी र नीजि जग्गाधनीहरुलाई सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको माध्यमद्वारा अदालतमा लान सकिदैन । यसको सट्टा सरकारी निकायका विरुद्धमा रिट निवेदन दायर गरिन्छ । उदाहरणको लागि उद्योगधन्दा राम्ररी सञ्चालन हुन नसकेकोमा तथा कुनै काम गर्न जग्गाधनीलाई रोक्न सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको प्रयोग गर्न सकिदैन ।
३. सामुदायिक सरोकारका मुद्दाबाट विशेष अधिकार प्राप्ति र वातावरण संरक्षण हुन सक्छ तर पनि सामुदायिक सरोकारका मुद्दा एक प्रकारको कानूनी कार्य हो ।
 - केवल मान्यता प्राप्त, वैधानिक र सक्रीय न्यायपालिका भएको अवस्थामा मात्र सामुदायिक सरोकारका मुद्दा प्रभावकारी हुन सक्दछ ।
 - भ्रष्ट र अकर्मण्य न्यायप्रणाली भएमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दा प्रयोग गर्न सकिदैन । यसको मतलब जनचेतना फैलाउन र जनपरिचालन गर्ने साधनको रूपमा पनि यसलाई प्रयोग गर्न सकिदैन भन्ने चाहिँ होइन ।

भारतमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दा

विश्वव्यापी रूपमा मौलिक हकको उल्लंघनदेखि वातावरणीय शिक्षाको प्रवर्द्धनसम्मको लागि सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको प्रयोग गरिएको छ । दक्षिण एशियामा भारतको एउटा मुद्दाले सामुदायिक सरोकारका मुद्दाका फाईदा तथा बेफाइदाहरुलाई राम्रोसँग उजागर गरेको छ ।

भारतमा सर्वप्रथम सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको प्रयोग मानव अधिकारका सवालमा भएको र मूलतः सो मुद्दाहरू न्यायाधीशद्वारा नेतृत्व गरिएको र केही मात्रामा न्यायाधीशद्वारा उत्प्रेरित थिए । मौलिक हक र सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको विस्तारमा खेलेको सक्रीय भूमिकाले भारतीय न्यायालयले प्रसिद्धी पाएको छ ।

कानूनी आधार

भारतमा सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको विकास हुनुको कानूनी आधार भारतको संविधान हो । भारतको संविधानको धारा १४ देखि २५ सम्म व्यवस्था गरिएका मौलिक हक र स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित सम्पूर्ण मुद्दाहरूमा संविधानको धारा ३२ अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतको क्षेत्राधिकार रहेको छ । यसको मतलब यदि मौलिक हक वा स्वतन्त्रताको हनन् भएमा सोभै सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सकिन्छ भन्ने हो ।

सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको विस्तार

भारतीय न्यायालयले सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको दुई अत्यन्त महत्वपूर्ण तरिकाबाट विस्तार गरेको छः

१. अदालतमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दा कसले दायर गर्न सक्दछ भन्ने नियमलाई यसले उदारतापूर्वक विस्तार गरेको छ ।
२. यसले बाँच्न पाउने मौलिक हक अन्तर्गत स्वच्छ, सफा वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई पनि समावेश गरेको छ ।

भारतमा मुद्दा गर्न पाउने हक

मुद्दा गर्न पाउने हकलाई हकद्वेया भनेर पनि चिनिन्छ । कुनै पनि निवेदन वा मुद्दा अदालतमा दायर गर्नको लागि मुद्दा गर्न पाउने हक हुनु अनिवार्य पक्ष हो । परम्परागत रूपमा कुनै विषयमा मुद्दा दायर गर्नको लागि त्यस्तो व्यक्ति सो समस्याबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भएको वा असर परेको हुनु पर्दथ्यो ।

भारतमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको हकमा न्यायपालिकाले यो नियमलाई उल्ट्याइदियो । एउटा पक्ष असन्तोष वा दुःखी नभएता पनि समान विचार राख्ने व्यक्ति वा समुदायले उच्च न्यायालयमा सासुम दायर गर्न सक्ने प्रावधान भारतमा छ । विशेषतः भारतीय अदालतहरूले निम्न धारणा लिएको पाइन्छः

१. मानिसहरूलाई “चासो राख्नेहरू” वा “प्रभावित” भनी वर्गीकरण गरिएको छ । त्यसैले राज्य विरुद्ध कानूनी कारवाही गर्न सक्ने गरी हकद्वेया विस्तार गरिनुपर्छ ।
२. कानून र नीति नियमको अप्रभावकारी कार्यान्वयनले गर्दा व्यक्ति तथा समूहहरू कुनै न कुनै किसिमले सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा लिई न्यायालय जाने गर्दछन् ।
३. जसले सामुदायिक सरोकारका मुद्दा दायर गर्छन् उनीहरूले समाज सेवाको कार्य गरिरहेका हुन्छन् त्यसैले अदालतले त्यस्ता व्यक्ति वा समूहहरूलाई हकद्वेयाको प्राविधिक नियम तथा संकुचित व्याख्याले निरुत्साहित नबनाई प्रोत्साहन दिनु पर्दछ ।

अदालतहरू हकद्वेयाको आवश्यकतामा मात्र उदार भएका होइनन् । अदालतहरूले सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको सन्दर्भमा मुद्दाको अन्य कार्यविधिगत पक्षलाई पनि उदारीकरण गरेका छन् । उदाहरणको लागि कुनै न्यायाधीशलाई सम्बोधन गरी व्यक्तिगत रूपमा पोष्टकार्ड

पठाइएमा त्यसलाई पनि रिट निवेदन सरह मानी कारवाही चलाउन सकिन्छ। यसको लागि औपचारिक कानूनी लिखत नै आवश्यक पर्दछ भन्ने हुँदैन।

भारतमा बाँच्न पाउने मौलिक हक

भारतको संविधानको धारा २१ मा भनिएको छ, “कानूनले तोकिएको प्रक्रियाबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, ज्यान र वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण गरिने छैन।” यसको अर्थ प्रत्येक व्यक्तिलाई बाँच्ने हक छ र सरकारले स्वेच्छाचारी रूपमा यो हकको हनन् गर्न सक्दैन। संविधानमा उल्लेख गरिएको कारणबाट पनि बाँच्न पाउने हकले मौलिक हकको रूपमा मान्यता पाएको छ।

मौलिक हक संविधानमा मात्र व्याख्या गरिएको अधिकार हो र यसलाई उच्चतम संरक्षण प्रदान गरिएको हुन्छ। भारतीय न्यायालयले सर्वप्रथम दून भ्याली मुद्दामा बाँच्न पाउने हक अन्तर्गत स्वच्छ तथा सफा वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई समावेश गर्ने इंगित गरेको थियो। दून भ्याली मुद्दाको रूपमा चिनिने *हरल लिटिगेसन एण्ड एनटाइटलमेण्ट सेन्टर* विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्यको मुद्दा यसको उदाहरण हो।

अदालतले पहिलोपटक सफा तथा स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक अन्तर्गत पर्दछ भनी प्रष्ट रूपमा *टि. दामोदर राव* विरुद्ध *एस. ओ. म्यूनिसिपल कर्पोरेशन* मुद्दामा बोलेको थियो। “वातावरण प्रदूषण र क्षयका कारण वायुमण्डलमा मन्द विष फैलिएमा पनि संविधानको धारा २१ को उल्लंघन भएको मानिन्छ” भनी अदालतले प्रष्ट रूपमा भनेको छ। अदालतको यस भनाईले बाँच्न पाउने मौलिक हक अन्तर्गत सफा तथा स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक पनि पर्दछ भन्ने अवधारणाको विकास गरेको मानिन्छ।

सन् १९८४ देखि २००१ सम्म लगातार रूपमा मुद्दा दायर गरी दिल्लीमा डिजल इन्धनको प्रयोगमा रोक लगाउनको लागि सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको प्रयोग भएको थियो।

भारतमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दाका फाईदा तथा सीमाहरू

क्षेत्रीय रूपमा, सम्भवतः विश्वमा नै भारत सामुदायिक सरोकारका मुद्दा प्रणालीमा सबैभन्दा विकसित छ भन्ने कुरामा दुई मत छैन। भारतमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको प्रयोगका कैयौं फाईदा हरू छन् भने यसका कतिपय गम्भीर सीमाहरू पनि छन्।

टेबल : ४ भारतमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दाका फाईदा र सीमाहरू

फाईदाहरू	सीमाहरू
१. निम्न कारणले कार्यविधिगत नियममा लचकता अपनाइयो - धेरै व्यक्तिहरूलाई सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा दायर गर्न दिने - कम औपचारिक लिखितहरूलाई पनि कानूनी निवेदनको रूपमा स्वीकार गर्ने	१. न्यायपालिकाको धारणामा परिवर्तन आइरहेको छ । न्यायाधीशहरू सासमुप्रति निकै सचेत भइरहेका छन् । न्यायाधीशहरू सासमुलाई जनताको सेवाको रूपमा भन्दा पनि बाधा अड्चनको रूपमा लिन्छन् । सासमु कुनै एक न्यायाधीश समक्ष दायर गरिने हुनाले एउटा न्यायाधीशको नकारात्मक प्रवृत्तिले सासमु धारासायी बन्न सक्दछ ।
२. स्वच्छ वातावरणको अधिकारलाई बाँच्न पाउने मौलिक हकअन्तर्गत राखिएको छ ।	२. परम्परागत कानूनी कारवाहीभन्दा सासमु छिटो हुने भएता पनि भारतीय अदालतमा मुद्दाको ठूलो चापले गर्दा सासमुको कारवाहीमा पनि कैयौं वर्ष लाग्छ । दिल्ली वायु प्रदूषण मुद्दाको टुङ्गो लाग्न १५ वर्षभन्दा बढी समय लागेको थियो ।
३. भारतका कैयौं शहरहरूमा वायु प्रदूषण हटाउनको लागि स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकको प्रयोग गरिएको छ ।	३. अदालतलाई ठूला, महत्वका फैसला गर्ने अवसर प्राप्त हुँदा पनि तिनीहरू आफ्नो अडानको कारणले पछि हट्ने गरेका छन् । नर्मदा बाँध आयोजनाबाट दशौं हजार व्यक्ति विस्थापित हुने र यो वातावरणका लागि पनि ज्यादै हानीकारक हुने ठोस प्रमाणहरू हुँदाहुँदै पनि अदालतले बाँध निर्माणमा रोक लगाएन र बाँध निर्माण सम्पन्न भयो ।

निष्कर्ष

सामुदायिक सरोकारका मुद्दा समाधानको पूर्ण उपाय होइन तर पनि यो समुदाय र व्यक्तिलाई उपलब्ध सबैभन्दा उत्तम उपाय हो ।

यो औपचारिक कानूनी प्रक्रियाभन्दा सहज रूपमा प्राप्त हुने साधन/उपाय हो । सामुदायिक सरोकारका मुद्दाले कानून धनी र शक्तिशालीहरूको लागि मात्र हो भन्ने धारणालाई तोडेको छ ।

यति हुँदाहुँदै पनि सफा तथा स्वस्थ वातावरणको हक र प्राकृतिक स्रोत साधनमा समन्यायिक पहुँच र उपभोगको संघर्षमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दा एक मात्र पर्याप्त उपाय भने होइन । सामुदायिक सरोकारका मुद्दा संचार अभियान, समुदाय परिचालन तथा राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तराष्ट्रिय रूपमा गरिने लबी, वकालत जस्ता व्यापक अभियानको एउटा अंश मात्रै हुन सक्दछ ।

लेखकका बारेमा

जे. मिजिन चा ले भारत, नेपाल, संयुक्त अधिराज्य र संयुक्त राज्य अमेरिका लगायतका देशहरूमा स्थानीय समुदायमा वातावरणीय न्यायका सवालमा कार्य गर्नु भएको छ । वहाँले कोरनेल विश्वविद्यालय-बाट बि. एस्, क्यालिफोर्निया विश्वविद्यालयबाट जे.डि. र हार्वर्ड कानून कलेज, लण्डन विश्वविद्यालय, अफ्रो एशियाली अध्ययन विद्यालयबाट एल्.एल्.एम. र विद्यावारिधी हासिल गर्नु भएको छ । वहाँको विद्यावारिधीको सोधग्रन्थ भारत र अमेरिकामा वातावरणीय न्यायमा पहुँचको अभियानको तुलनात्मक अध्ययन हो ।

डा. चा ले अक्टोबर २००५ देखि मे २००६ सम्म इसिमोडमा वातावरणीय न्यायको सवालमा काम गर्नु भएको थियो । हाल वहाँ न्यूयोर्क शहरमा बस्नु हुन्छ र नीति विश्लेषकको रूपमा कार्यरत हुनु हुन्छ ।

